

Jean Daniélou

δοκίμιο
γιά τό
μυστήριο
τῆς
ἱστορίας

Μετάφραση: Ξενοφών Κομνηνός
Εἰσαγωγή: Νικόλαος Ἀσπρούλης

Ἐκδοτική Δημητριάδου

Δοκίμιο
γιά τό Μυστήριο τῆς Ἱστορίας

«Ἐν Διαλόγῳ» - 1

Διεύθυνση σειρᾶς:

Παντελής Καλαϊτζίδης - Νικόλαος Ἀσπρούλης - Γιώργος Βλαντῆς

Τίτλος πρωτοτύπου:

Jean Daniélou, *Essai sur le mystère de l'histoire*

© Les Editions du Cerf, Paris, 1982

© Γιά τήν ἑλληνική γλώσσα

Ἐκδοτική Δημητριάδος - Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν

Βόλος 2014

Ἡ παρούσα ἔκδοση κατέστη δυνατή χάρι στήν γενναία οικονομική ἐπιχο-
ρήγηση τῆς *Comité catholique pour la collaboration culturelle* (Ρώμη)

ISBN: 978-618-80811-2-3

Σχεδιασμός ἐξωφύλλου: Θρασύβουλος Καλαϊτζίδης,

Κωστής Δρυγιαννάκης

Ἐπιμέλεια: Δημήτρης Μπαλτᾶς

Ἐκδοτική παραγωγή: ΔΟΜΗ Ν. Σαμπαζιώτης-Α. Ἰορδάνου Ο.Ε.

Ἐκδοτική Δημητριάδος

Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου

Συνεδριακό Κέντρο Θεσσαλίας

Μελισσάτικα, Βόλος

Τηλ. 24210. 93553, 93572, 93573, fax 24210. 77115

Ταχυδρομική Διεύθυνση: Τ.Θ. 1308, Τ.Κ. 38001 Βόλος

www.ekdotikidimitriados.gr • www.acadimia.org

e-mail: ekdotiki.dimitriados@acadimia.org • info@acadimia.org

Jean Daniélou

Δοκίμιο γιά τό Μυστήριον τῆς Ἱστορίας

Μετάφραση
Ξενοφών Κομνηνός

Εἰσαγωγή
Νικόλαος Ἀσπρούλης

Ἐκδοτική Δημητριάδος

Βόλος 2014

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος στην ελληνική έκδοση.....	9
N. Ασπρούλη, Αντί Εισαγωγής	11
M.-J. Rondeau και H. de Lubac, Προλεγόμενα Β' γαλλικής έκδοσης [1982]	45
Πρόλογος Α' γαλλικής έκδοσης [1953]	49
Εισαγωγή	51

Α' ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Ίερά και θύραθεν ιστορία	71
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Ό χριστιανισμός και οί πολιτισμοί.....	81
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Ή διαίρεση τών γλωσσών.....	91
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Έκτοπισμός και φιλοξενία	103
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
Ίστορία μαρξιστική και ιστορία μυστηριακή	115
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ	
Έγχρονη δράση και μαρξιστικός μύθος.....	127
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ	
Μία βιβλική έρμηνεία τής σύγχρονης ιστορίας	137
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ	
Ίστορία τών θρησκειών και ιστορία τής σωτηρίας.....	147
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΝΑΤΟ	
Μεγαλειό και άδυναμία του René Guénon	161
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΚΑΤΟ	
Συμβολισμός και ιστορία.....	169

Β΄ ΤΑ ΜΥΣΤΗΡΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Τά θαυμάσια τοῦ Θεοῦ.....	187
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Τό ἄσμα τοῦ ἀμπελῶνος.....	205
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Χριστολογία καί ἱστορία	219
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων.....	239
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
Τό δεῖπνο τῶν φτωχῶν.....	249
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ	
Ἡ ἀνέλιξη τῆς ἱστορίας.....	277
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ	
Μεγάλη Τεσσαρακοστή καί Πεντηκοστή	287
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΟΓΔΟΟ	
Ἑσχατολογικές προοπτικές.....	301

Γ΄ ΟΙ ΑΠΟΦΑΣΕΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	
Ἡ τόλμη	313
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ	
Ἡ πτωχεία.....	323
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	
Ἡ εἰλικρίνεια	335
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	
Ὁ ζῆλος	343
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	
Ἡ γνώση.....	357
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ	
Ἡ ἐλπίδα	367
Εὐρετήριο Ὄνομάτων	379

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Τό ἔργο τοῦ *Jean Daniélou* Δοκίμιο γιά τό μυστήριο τῆς Ἱστορίας πρωτοκυκλοφόρησε στά γαλλικά τό 1953, ἀποτελώντας ἔκτοτε ἕνα κλασικό ἔργο τῆς νεώτερης δυτικῆς θεολογίας, ἀλλά καί τῆς θεολογίας τοῦ 20οῦ αἰώνα ἐν γένει. Τό βιβλίό αὐτό, ὅπως καί πολλά ἄλλα τοῦ εἵδους καί τοῦ ἐπιπέδου του, παρέμενε δυστυχῶς ἕως τώρα ἀμετάφραστο καί ἐν πολλοῖς ἄγνωστο στό ἐλληνικό ἀναγνωστικό κοινό, ἀλλά καί στό εὐρύτερο ὀρθόδοξο ἀκροατήριο, στό μέτρο καί τόν βαθμό πού ἡ ἐλληνική γλώσσα ἐξακολουθεῖ ἀκόμη γιά πολλούς ὁμόδοξους ἀπό τά Βαλκάνια καί τήν Ἀνατολική Εὐρώπη νά εἶναι ἡ «κοινή» γλώσσα, ἡ *lingua franca* τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. Ἀποτελεσμα ἐλλείψεων καί ἐκκρεμοτήτων αὐτοῦ τοῦ εἵδους εἶναι, μεταξὺ ἄλλων, ἡ ἐπικράτηση καί διάδοση στά καθ' ἡμᾶς στερεοτυπικῶν ἀντιλήψεων γιά τόν «ἄλλο», καί μάλιστα τόν ἑτερόδοξο «ἄλλο», καί ἡ ἐπανάπαυση στό ἀντιθετικό, πολεμικό σχῆμα «Ἀνατολή-Δύση» ὡς κυρίαρχης, ἂν ὄχι καί ἀποκλειστικῆς, ἐρμηνευτικῆς πρότασης γιά τήν ἱστορική πορεία τῆς Ἐκκλησίας, τῆς θεολογίας καί τῆς σχέσης ἀμφοτέρων μέ τόν κόσμο καί τήν Ἱστορία.

Μέ τήν ἐκδοση τοῦ Δοκιμίου τοῦ *Jean Daniélou* ἡ Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου, διά τῆς «Ἐκδοτικῆς Δημητριάδος», ἐγκαινιάζει τήν θεολογική σειρά «Ἐν Διαλόγῳ», ἡ ὁποία ἔχει ὡς στόχο τήν δημοσίευση αὐτοτελῶν ἔργων εὐρύτερου θεολογικοῦ καί πνευματικοῦ ἐνδιαφέροντος, Ἑλλήνων καί ξένων συγγραφέων, ἀπό τίς διάφορες χριστιανικές παραδόσεις. Εἰδικότερα, ἡ σειρά φιλοδοξεῖ: α) νά παρουσιάσει σέ δόκιμες νεοελληνικές μεταφράσεις, μέ εἰσαγωγές, ἐρμηνευτικά σχόλια, κ.λπ., κλασικά ἔργα ἐπιφανῶν δυτικῶν θεολόγων καί στοχαστῶν, πού σημάδεψαν τήν πορεία τῆς δυτικῆς θεολογίας καί τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ γενικότερα, χωρίς ἐπιπλέον νά ἀφήσουν ἐντελῶς ἀνεπηρέαστη καί τήν σύγ-

χρονη ὀρθόδοξη σκέψη, καί πού παρέμειναν ἕως τώρα ἀμετάφραστα γιά διάφορους λόγους πού ὑπαινιχτήκαμε ἤδη (καί πού ἐξηγεῖ ἀναλυτικότερα ὁ Νικόλαος Ἀσπρούλης στήν «Εἰσαγωγή του»): β) νά καταστήσει εὐρύτερα γνωστά στό ἐλληνικό κοινό, μέ σχολιασμένες ἐκδόσεις, ἔργα τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας τοῦ 20οῦ αἰώνα, πού θεωροῦνται πλέον κλασικά ἀπό τήν παγκόσμια θεολογική καί ἀκαδημαϊκή κοινότητα καί ἀντιπροσωπευτικά τῆς ἀνατολικῆς χριστιανικῆς παράδοσης καί πού, καί αὐτά, παραμένουν ἀμετάφραστα στά ἐλληνικά· καί γ) νά ἀναδείξει, στό μέτρο τῶν δυνάμεων τῆς, τήν συμβολή, τοὺς προβληματισμούς καί τίς ἀναζητήσεις τῆς νεώτερης γενιάς ὀρθόδοξων θεολόγων καί στοχαστῶν στήν Ἑλλάδα καί τό ἐξωτερικό, πού μέσα ἀπό τήν γόνιμη συνάντησή της τόσο μέ τά μεγάλα ἀναστήματα τῆς προηγούμενης ὁμόδοξης θεολογικῆς γενιάς, ὅσο καί μέ σημαντικούς στοχαστές τοῦ καιροῦ μας, προσπαθεῖ νά ἀρθρώσει σύγχρονο θεολογικό λόγο, καθώς ἔρχεται ἀντιμέτωπη μέ νέα, καίρια προβλήματα καί ἐρωτήματα.

Ἡ παρούσα ἔκδοση δέν θά εἶχε καταστεῖ δυνατή χωρίς τήν γενναία οἰκονομική ἐπιχορήγηση τῆς *Comité catholique pour la collaboration culturelle*, τοὺς ὑπεύθυνους τῆς ὁποίας, καί ἀπό τήν θέση αὐτή, θερμά εὐχαριστοῦμε, τόσο γιά τήν ὕλική συνδρομή τους, ὅσο καί γιά τό πνεῦμα ἀδελφικῆς συνεργασίας καί οἰκουμενικῆς συνεννόησης πού ἐπέδειξαν.

Θά θέλαμε νά εὐχαριστήσουμε ἐπίσης τόν γαλλικό ἐκδοτικό οἶκο *Cerf* γιά τήν παραχώρηση ἔναντι συμβολικοῦ τιμήματος τῶν δικαιωμάτων τῆς ἐλληνικῆς μετάφρασης, καθώς καί τοὺς π. *Hervé Legrand*, δομηνικανό καί Ὁμότιμο καθηγητή στό *Institut catholique de Paris*, καί κ. *Ἰωάννη Κ. Παπαδόπουλο*, θεολόγο, δόκιμο μεταφραστή καί μέλος τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ περιοδικοῦ *Σύναξη*, γιά τήν συμβολή τους στήν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς ἔκδοσης.

Τέλος, ἄς μᾶς ἐπιτραπεῖ, καί ἀπό τήν θέση αὐτή, νά εὐχαριστήσουμε τόν μεταφραστή κ. *Ξενοφώντα Κομνηνό* καί τόν ἐπιμελητή κ. *Δημήτρη Μπαλτά*, γιά τήν ξεχωριστή συμβολή τοῦ καθενός στήν ἀρτιότερη παρουσίαση τοῦ κλασικοῦ ἔργου τοῦ *Daniélou* στά ἐλληνικά, ὅπως ἐπίσης καί ὅλο τό προσωπικό καί τοὺς συνεργάτες τῆς Ἀκαδημίας Θεολογικῶν Σπουδῶν καί τῆς «Ἐκδοτικῆς Δημητριάδος» γιά τήν πολύτιμη καί συχνά ἀφανή βοήθειά τους.

Ἰούνιος 2014

Παντελής Καλαϊτζίδης, Νικόλαος Ἀσπρούλης, Γιώργος Βλαντῆς

Νικολάου Ἀσπρούλη*

ANTI ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ

ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ
ΚΑΙ ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ:
ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Ἡ ἀναζήτηση τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας ἀποτελεῖ γιὰ τόν ἄνθρωπο κάθε ἐποχῆς κυρίαρχη ἐρμηνευτική ἀναζήτηση. Ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι καί τήν ἐποχή τῆς ὕστερης νεωτερικότητας πού διανύουμε, ὁ ἄνθρωπος ἐπιζητεῖ μέ ποικίλους τρόπους (μέ τόν φιλοσοφικό στοχασμό, μέ τήν ἐπιστήμη κ.λπ.) νά ἐρμηνεύσει ὁλόκληρη τήν πραγματικότητα πού τόν περιβάλλει. Βασική ἢ, καλύτερα, πρωταρχική πτυχή τῆς ἀναζήτησης αὐτῆς δέν θά μπορούσε παρά νά ἀποτελεῖ καί τό βαθύτερο νόημα τῆς Ἱστορίας, καί τοῦ χρόνου, καθὼς πρόκειται γιὰ τό πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος ζεῖ, πορεύεται, στοχάζεται καί δημιουργεῖ. Στόν βαθμό πού, παρά τίς ὅποιες ἐπιφυλάξεις, ἡ ἱστορικότητα συνιστᾷ τό διακριτικό γνώρισμα καί τόν ἀπαράβατο ὅρο τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, κάθε γενιά καί ἐποχή ἐπιζητεῖ νά συλλάβει τήν βαθύτερη σημασία τῆς Ἱστορίας, ἀγωνίζεται νά «συνομιλήσει» μέ τά πρόσωπα τοῦ παρελθόντος, ἐπιχειρεῖ νά κατανοήσει καί νά ἀναστοχαστεῖ γιὰ τήν βαθύτερη καί ἐνδεχομένως διαχρονική σπουδαιότητα ἐπιμέρους γεγονότων (ἢ τοῦ συνόλου) τῆς Ἱστορίας, πού ἐξακολουθοῦν νά διαθέτουν ἀποφασιστική σημασία γιὰ τήν πορεία τῆς ὑπάρξεώς του, γεγονότα καί πρόσωπα πού θετικά ἢ ἀρνητικά σημάδεψαν καί συνεχίζουν νά καθορίζουν λιγότερο ἢ περισσότερο τόν τρόπο ἀντίληψης τοῦ κόσμου.

* Ὑπ. Διδάκτορος Φιλοσοφίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀνοικτοῦ Πανεπιστημίου Ἐπιστημονικοῦ Συνεργάτη τῆς Ἀκαδημίας Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου καί τοῦ περιοδικοῦ Θεολογία.

Στήν προοπτική αυτή και η χριστιανική Έκκλησία και θεολογία, από την πρώτη στιγμή της δημόσιας παρουσίας της στο άρχικά έλληνοιστικό και στίς μέρες μας σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, αποπειράται με βάση όρισμένες προϋποθέσεις να προσφέρει την δική της έρμηνευτική πρόταση σε σχέση με το νόημα της Ιστορίας. Με επίκεντρο το αποφασιστικό γεγονός της τελικής αυτο-Αποκαλύψεως του Θεού στην Ιστορία, στο πρόσωπο και το έργο του Ίησου Χριστού, η χριστιανική θεολογία επιχείρησε ανέκαθεν να στοχαστεί και να διερμηνεύσει μέσα από το πρίσμα αυτό σύνολη την Ιστορία, διαμορφώνοντας με περισσότερη ή λιγότερη επιτυχία μία θεολογία της Ιστορίας. Είναι προφανές ότι η Ιστορία δεν αποτελεί, για τον χριστιανό τουλάχιστον, ένα ουδέτερο πεδίο, αλλά κάθε επιμέρους πτυχή της, κάθε συγκεκριμένο γεγονός, τελικά σύνολο το βαθύτερο νόημά της, έρμηνεύεται και κρίνεται στον όριζοντα του μοναδικού και καθοριστικού αυτού γεγονότος.

Παρά το γεγονός ότι στο πλαίσιο του νεωτερικού κοσμοειδώλου, η Ιστορία βρέθηκε συχνά στο επίκεντρο εργώδους έρμηνευτικής προσέγγισης από ποικίλες κοσμικές ιδεολογίες, σε τέτοιο βαθμό που να γίνεται λόγος για αποθέωση της Ιστορίας, ο άνθρωπος δεν φαίνεται να ενδιαφέρθηκε πάντοτε να ακολουθήσει ή να υιοθετήσει την χριστιανική πρόταση. Αντίθετα, «ώς ο μόνος πρωταγωνιστής στο θέατρο της ιστορίας»¹ επιχείρησε να διαμορφώσει μία μάλλον έκκοσμιευμένη θεώρηση για το νόημα της Ιστορίας, αποτινάσσοντας κάθε μεταφυσική δέσμευση, ή όποια έφτασε να θεωρείται ένοχη για τον περιορισμό της ανθρώπινης ελευθερίας.² Ωστόσο, η προϊούσα κρίση της νεωτερικότητας³, απόρροια του άκρατου όρθολογισμού και του αδυσώπητου άνθρωποκεντρισμού, των τραγικών γεγονότων των δύο Παγκοσμίων Πολέμων και της άπανθρωποποίησης του ανθρώπου, παρά τις αναμφισβήτητες κατακτήσεις της,³ όδήγησε στην μετανεωτερική διακή-

1. Στ. Γιαγκάζογλου, «Φιλοσοφία της Ιστορίας και Θεολογία της Ιστορίας», *Η Όρθοδοξία ως Πολιτιστικό έπίτευγμα και τά προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου*. Τόμος Γ': *Όρθοδοξία και (Μετα-)Νεωτερικότητα*, Έλληνικό Άνοιχτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ), Πάτρα, 2008 σ. 19.

2. Πρβλ. Στ. Γιαγκάζογλου, «Φιλοσοφία της Ιστορίας και Θεολογία της Ιστορίας», *όπ.π.* σσ. 20-22.

3. Για μία πρώτη έμπεριστατωμένη ανάλυση και κριτική αξιολόγηση της στάσης της Όρθόδοξης Έκκλησίας και θεολογίας απέναντι στίς κατακτήσεις της Νεωτερικότητας, βλ. Π. Καλαϊτζίδη, *Όρθοδοξία και Νεωτερικότητα. Προλεγόμενα*, Ίνδικτος, Αθήνα, 2007, και τον συλλογικό τόμο Π. Καλαϊτζίδη-Ν. Ντόντου (έπιμ.) *Όρθοδοξία και Νεωτερικότητα*, Ίνδικτος, Αθήνα, 2007.

ρυξη περί του «τέλους της Ιστορίας».⁴ Μία διακήρυξη ή όποια προκάλεσε έναν έσωτερικό κλονισμό στο ανθρώπινο υποκείμενο, θέτοντας τελικά σέ αμφιβολία την ίδια την ιστορικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης (στό περιθώριο της κυριαρχίας της εικονικής πραγματικότητας και της κοινωνίας της πληροφορίας, της ταχύτητας του χρόνου και της οὐτοπίας του σύγχρονου ανθρώπου) και σχετικοποιώντας κάθε άτομική ή συλλογική αὐτάρκεια, βεβαιότητα και συνοχή.

Τό βιβλίο *Δοκίμιο γιά τό μυστήριο της Ιστορίας* του Jean Daniélou ἀποτελεί μία ἀπό τίς πλέον ἐπιτυχεῖς ἀπόπειρες της σύγχρονης ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας νά ἔρθει σέ γόνιμο διάλογο μέ την περιβάλλουσα πραγματικότητα της ἐποχῆς της, ἀντιπροτείνοντας μία συγκεκριμένη θεώρηση γιά τό νόημα της Ιστορίας,⁵ ἡ ὁποία ἐκκινεῖ καί θεμελιώνεται στό γεγονός τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Παρά τό γεγονός ὅτι γράφτηκε ἀρκετά χρόνια πρίν (τό 1953), ἐξακολουθεῖ νά εἶναι, ὅπως θά δοῦμε στήν συνέχεια, τόσο γιά τίς προϋποθέσεις (εἰδικά γιά αὐτές), ὅσο καί γιά τίς ἐπιμέρους θέσεις του, ιδιαίτερα ἐπίκαιρο καί χρήσιμο γιά την σύγχρονη ὀρθόδοξη θεολογία, στόν βαθμό πού ἡ τελευταία ἔδειχνε ἀνέκαθεν νά ἀντιμετωπίζει μέ ὀρισμένη καχυποψία τό ἔντονο ιστορικό ἐνδιαφέρον καί την στράτευση ἐντός της Ιστορίας της Δύσης.

Α. Ὁ Jean Daniélou καί ἡ ἐποχή του. Ἡ *Nouvelle Théologie*

Ὁ Jean Guénolé Louis Marie Daniélou⁶ γεννήθηκε στό παρισινό προά-

4. Προβλ. σχετικά F. Fukuyama, *Τό τέλος της Ιστορίας καί ὁ τελευταῖος ἄνθρωπος*, Νέα Σύνορα-Λιβάνης, Ἀθήνα, 1993.

5. Πρός την κατεύθυνση αὐτή ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ σύντομος «Πρόλογος» στήν δεύτερη ἐκδοση τοῦ βιβλίου (Éditions du Cerf, Paris, 1982, σσ. ix-xii), πού γράφτηκε ἀπό τοὺς Marie-Josephe Rondeau-Henri de Lubac, S.J., καί στόν ὅποιο περιγράφεται, ἀπό την μία πλευρά, ἡ συνάφεια μέσα στήν ὁποία ἀναδύεται τό βιβλίο (σέ μία ἐποχή ὅπου μεσουρανοῦσε, μεταξύ ἄλλων, ἡ μαρξιστική ἰδεολογία καί θεώρηση της ἱστορίας, καί στήν Δύση), ἡ νέα πραγματικότητα πού ἐμφανίζεται μέ την ἀνάδυση τοῦ θρησκευτικοῦ πλουραλισμοῦ καί της ἐκκοσμίκευσης, καθώς ἐπίσης καί ἡ ἐργώδης προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νά ἀνατάμει σέ βάθος, μέ μία διορατική καί ζωντανή ματιά, τά ζητήματα μέ τά ὁποία καταπιάνεται, ἔχοντας κατά νοῦ την ἀνάγκη «ἐμπολιτισμοῦ» τοῦ Εὐαγγελίου στήν ἐκάστοτε νέα πραγματικότητα, κατά συνέπεια καί στήν νεωτερικότητα.

6. Γιά την ζωή καί τό ἔργο τοῦ Jean Daniélou, βλ. ἐνδεικτικά M. Sales Js., "Les Étapes d'une vie et une œuvre", στό συλλογικό ἔργο, M.-J. Rondeau (éd.), *Jean Daniélou, 1905-1974*, Cerf/Axes, Paris, 1975, σσ. 195-202. J. Mettepenningen, *Nouvelle Théologie-New Theology. Inheritor of Modernism, Precursor of Vatican II*, T&T Clark/Continuum, 2010, σσ. 87-89, Aidan Nichols OP, "The Theology of Jean Daniélou: Epochs, Correspondences, and the Orders of the Real", *New Blackfriars* 91: 1031 (2010), σσ. 46-53.

στιο του Neuilly-sur-Seine τόν Μάιο του 1905. Ὁ πατέρας του, ἐπιφανές στέλεχος τῆς Κεντροαριστερᾶς μέ λαμπρή πολιτική σταδιοδρομία, χαρακτηριζόταν ἀπό ἀντικληρικές τάσεις, ἐνῶ ἡ μητέρα του, ἐκπαιδευτικός καί πιστή καθολική, θά ἐμφυσήσει στόν Daniélou τήν χριστιανική πίστη. Κατά τήν διάρκεια τῶν σπουδῶν του στήν Σορβόννη θά ἐκδηλώσει ἐνδιαφέρον γιά τόν ἑλληνιστικό, μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια, κόσμο τῆς ἀρχαιότητας καί τῆς πρώιμης χριστιανικῆς περιόδου (Φίλων, Ὡριγένης, Γρηγόριος Νύσσης κ.ἄ.), ἐνῶ θά δεχθεῖ σημαντική ἐπίδραση σέ ἐπιμέρους πτυχές τῆς θεολογικῆς του σκέψης ἀπό Γάλλους λογοτέχνες καί ποιητές, ὅπως ἀπό τόν Charles Péguy καί τόν François Mauriac. Τό 1929, θά ἐνταχθεῖ στούς κόλπους τῶν Ἰησουιτῶν καί θά σπουδάσει θεολογία ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ Henri de Lubac στήν «περίφημη σχολή τῆς Fourvière» στήν Λυών, ὁ ὁποῖος καί θά τόν μυσήσει στήν μελέτη τῆς Πατερικῆς σκέψης καί θά ἐπηρεάσει γενικότερα τήν θεολογική του ὀπτική σέ σχέση μέ τό ἱστορικό ἐνδιαφέρον καί τήν ἀνοικτότητα ἔναντι τῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν καί τῶν κοσμικῶν ιδεολογιῶν. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι λίγο ἀργότερα (1942), σέ συνεργασία μέ τόν δάσκαλό του de Lubac, θά ιδρύσουν τήν περίφημη σειρά πατερικῶν ἔργων *Sources Chrétiennes*, μία ἀπό τίς πλέον ἐγκριτες σήμερα πατρολογικές σειρές, οἱ τόμοι τῆς ὁποίας περιλαμβάνουν κριτική ἔκδοση τοῦ πρωτότυπου κειμένου μέ παράλληλη μετάφραση στήν γαλλική γλῶσσα, μία ιστορικοσυστηματική εἰσαγωγή, ὅπως ἐπίσης καί πολύ χρήσιμα γραμματολογικά ἢ ἐρμηνευτικά σχόλια.⁷ Ἄν καί τό 1938 θά χειροτονηθεῖ ἱερέας, κατά τήν διάρκεια τῆς ναζιστικῆς κατοχῆς στό Παρίσι θά ὑποχρεωθεῖ νά ἐγκαταλείψει τό ἱερατικό ἔργο καί νά ἐπιστρέψει στήν κοσμική ζωή. Τό 1943 θά ὀλοκληρώσει τήν διδακτορική διατριβή του γιά τόν Γρηγόριο Νύσσης, ἡ ὁποία καί θά ἐκδοθεῖ τό 1944, στήν σειρά *Théologie* τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τῆς Fourvière, ὑπό τόν τίτλο *Platonisme et Théologie mystique: doctrine spirituelle de saint Grégoire de Nysse*. Ἐπίσης, ὑπό τόν Jules Lebreton θά σπουδάσει ἱστορία στό *Institute Catholique de Paris*, ὅπου καί θά ἀναλάβει ἀπό τό 1943 μέχρι τό 1969 τήν ἔδρα τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἀρχαίου Χριστιανισμοῦ, ὁπότε καί θά γίνει ἀρχικά ἐπίσκοπος καί στήν συνέχεια καρδινάλιος ἀπό τόν Πάπα Παῦλο Στ'. Κατά τήν διάρκεια τῆς Β' Βατικανῆς Συνόδου θά λάβει μέρος ὡς *peritus*, εἰδι-

7. Γιά μία πρώτη ἐνημέρωση γιά τίς σχετικές ἐκδόσεις πρβλ. τήν ἐπίσημη διαδικτυακή τους τοποθεσία <http://www.sources-chretiennes.mom.fr/> (τελευταία πρόσβαση, 11 Μαρτίου 2014). Γιά τήν ἱστορία τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἐκδοτικοῦ ἐγχειρήματος βλ. Et. Fouilloux, *La collection «Sources Chrétiennes»*. Éditer les Pères de l'Église au XXe siècle, Cerf, Paris, 1995.

κός σύμβουλος, κατόπιν σχετικής προσκλήσεως του Πάπα Ιωάννη ΚΓ', ασκώντας σημαντική επίρροή στην προετοιμασία σημαντικών Διαταγμάτων της Συνόδου, όπως τά *Dei Verbum*, *Nostra Aetate* κ.ά. Τό 1972 θά ἐκλεγεί μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας, ἐνῶ θά πεθάνει ἀπροσδόκητα τό 1974. Ὁ Daniélou θά παραμείνει καθ' ὅλη τήν διάρκεια τῆς ζωῆς του ιδιαίτερα δημοφιλῆς, δίνοντας συνεντεύξεις στά Μέσα Μαζικῆς Ἐνημέρωσης, ἐμπνέοντας φοιτητές καί ἐπιχειρώντας νά περιφρουρήσει τήν αὐθεντία τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας σ' ἓναν κόσμο πού μεταβαλλόταν ραγδαία.

Τό συγγραφικό ἔργο του ὑπῆρξε τεράστιο. Μερικά ἀπό τά πλέον σημαντικά βιβλία του εἶναι τά ἑξῆς: *Platonisme et Théologie mystique: doctrine spirituelle de saint Grégoire de Nysse*, Aubier, Paris, 1944· «Les orientations présentes de la pensée religieuse», *Études* 249, (1946), σσ. 5-21· *Bible et liturgie, la Théologie biblique des sacrements et des fêtes d' après les Pères de l' Église*, Cerf, Paris, 1951· *Essai sur le mystère de l' histoire*, Éditions du Seuil, Paris, 1953· *Théologie du Judéo-Christianisme, Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée* vol. 1, Desclée, Tournai, 1958· *Message évangélique et culture hellénistique aux IIe et IIIe siècles, Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée* vol. 2, Desclée, Tournai, 1961· *Les origines du christianisme latin, Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée* vol. 3, Cerf, Paris, 1978· *Les Symboles chrétiens primitifs*, Seuil, Paris, 1961· *La Foi de toujours et l' homme d' aujourd' hui*, Beauchesne, Paris, 1969· *L' être et le temps chez Grégoire de Nysse*, Brill, Leiden, 1970.

Ὁ Jean Daniélou θά ἀναδειχθεῖ σέ κεντρική μορφή τῆς γαλλόφωνης ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας τοῦ 20οῦ αἰώνα. Θά χαρακτηριστεῖ ὡς ἓνα εἶδος «ἐπιτομῆς» τῆς θεολογίας τῆς *ressourcement*,⁸ ἡ ὁποία μιλοῦσε γιά ἐπιστροφή στίς αὐθεντικές πηγές τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Ὡστόσο, γιά νά κατανοήσει κάποιος καλύτερα τήν σημασία τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος, χρειάζεται μέ συντομία νά δοῦμε τά βασικά γνωρίσματα τῆς θεολογικῆς καί κοσμικῆς πραγματικότητος τῆς ἐποχῆς του.⁹

8. Aidan Nichols OP, "The theology of Jean Daniélou: Epochs, Correspondences and the Orders of the Real", ὅπ.π. σ. 46. Σχετικά μέ τήν θεολογική κίνηση τῆς *ressourcement*, πρβλ. τήν πρόσφατη καί ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα ἐκδοση *Ressourcement. A Movement for Renewal in twentieth-Century Catholic Theology*, (ed.) Gabriel Flynn & Paul D. Murray with the assistance of Patricia Kelly, Oxford University Press, 2012.

9. Γιά ὅ,τι ἀκολουθεῖ, ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά ἐνημερωθεῖ ἀναλυτικά ἀπό τά ἑξῆς μελετήματα: R. Gibellini, *Ἡ Θεολογία τοῦ 20οῦ αἰώνα*, μτφρ. Π. Ὑφαντῆς, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα, 2002, σ. 189 κ.ἐξ· J. Mettepenningen, *Nouvelle Théologie-New Theology*, ὅπ.π., κεφ. 2, σσ. 15-

Τό πρώτο μισό του 20ού αιώνα βρίσκει την ρωμαιοκαθολική θεολογική σκέψη να παλεύει ανάμεσα σε δύο τάσεις. Από την μία μεριά, η επίσημη θεσμική έκφραση της Έκκλησίας επιχειρεί με Έγκυκλίους και άλλους τρόπους να αντισταθεί στο νεωτερικό ρεύμα που, ως απόρροια του Διαφωτισμού και της έκκοσμίκευσης, κατακλύζει την κοσμική διανόηση, φέρνοντας εκ νέου στο προσκήνιο την σχολαστική θεολογία (ιδιαίτερα τόν Θωμισμό), αποκομμένο, όμως, από την ιστορική του συνάφεια. Η άστική και βιομηχανική έκρηξη, η απόρριψη και υπέρβαση κάθε θεόθεν ή άλλης υπερβατικής αὐθεντίας, η υπερέξαρση του ανθρώπινου υποκειμένου, η ευρύτερη έκκοσμιευμένη ιδεολογία που αρχίζει να κατακτά την ευρωπαϊκή ήπειρο, θά προκαλέσει την δυναμική αντίδραση της επίσημης Έκκλησίας. Αντί, ωστόσο, αυτή να έρθει σε ειλικρινή και γόνιμο διάλογο με τα επιτακτικά έρωτήματα και τις προκλήσεις που έθετε η ανάδυση και η περαιτέρω εδραίωση της νεωτεριότητας, επιχείρησε με Έγκυκλίους (λ.χ. την περίφημη *Pascendi*, του 1907)¹⁰ ή διακηρύξεις και κριτικές των επίσημων οργάνων της, να αναβιώσει έναν θεολογικό σχολαστικισμό¹¹ με επίκεντρο μιὰ ανιστορική και νοησιαρχική κατανόηση και έρμηνεία του Θωμά Ακινάτη, διαμορφώνοντας έτσι μιὰ αναλλοίωτη «ιερή μεταφυσική»,¹² ένα στείο νεο-σχολαστικό θεολογικό σύστημα,¹³ χωρίς πειστική διασύνδεση με τα τρέχο-

29· Στ. Γιαγκάζογλου, «Φιλοσοφία της Ιστορίας και Θεολογία της Ιστορίας», *όπ.π.*, σσ. 17-24, 55-71· Gerard Loughlin “Nouvelle Théologie: A return to Modernism?” *Ressourcement. A Movement for Renewal in twentieth-Century Catholic Theology*, *όπ.π.*, σσ. 36-50· J. Komonchak, “*Humani Generis and Nouvelle Theologie*”, *Ressourcement. A Movement for Renewal in twentieth-Century Catholic Theology*, *όπ.π.*, σσ. 138-156· Cl. Bressolette, “Modernisme”, στο J.-Y. Lacoste (dir.) *Dictionnaire critique de théologie*, Quadrige/Puf, Paris, 2007, στ. 898-900.

10. Για τό πλήρες κείμενο της σχετικής Έγκυκλίου βλ. την επίσημη διαδικτυακή τοποθεσία του Βατικανού: http://www.vatican.va/holy_father/pius_x/encyclicals/documents/hf_p-x_enc_19070908_pascendi-dominici-gregis_en.html (τελευταία πρόσβαση 11 Μαρτίου, 2014).

11. Για μιὰ έμπεριστατωμένη ενημέρωση σχετικά με την σχολαστική θεολογία, προβλ. Al. de Libera, “Scolastique,” στο J.-Y. Lacoste (dir.) *Dictionnaire critique de théologie*, *όπ.π.*, στ. 1312-1317· του ίδιου, *La philosophie médiévale*, PUF, Paris, 2001· του ίδιου, *Penser au Moyen Âge*, Seuil, Paris, 1991· J. Mettepenningen, *Nouvelle Théologie-New Theology*, *όπ.π.*, σσ. 17-20. Προβλ. επίσης É. Gilson, *La philosophie au moyen âge*, Payot, Paris, 1962· του ίδιου, *L’ esprit de la philosophie médiévale*, J. Vrin, Paris, 1983· F. van Steenberghen, *Introduction à l’ étude de la philosophie médiévale*, Publications universitaires/Béatrice-Nauwelaerts, Louvain/Paris, 1974· L. Couloubaritis, *Histoire de la philosophie ancienne et médiévale*, Grasset, Paris, 1998.

12. Προβλ. R. Gibellini, *Η Θεολογία του 20ού αιώνα*, *όπ.π.*, 206.

13. Σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του W. Kasper ό ««νεο-σχολαστικισμός» υπήρξε μιὰ απόπειρα να διαμορφωθεί μιὰ άχρονη, ομοιόμορφη θεολογία, η όποία θά προσέφερε

ντα προβλήματα και τά υπαρξιακά έρωτήματα των ανθρώπων του πρώτου μισού του 20ού αιώνα.

Τήν ίδια στιγμή, ή σταδιακή επικράτηση της κομμουνιστικής ιδεολογίας σέ μεγάλο μέρος της Άνατολικής Εϋρώπης (μέ την μορφή των καθεστώτων του υπαρκτού σοσιαλισμού) αλλά και ή κυρίαρχη και δυναμική παρουσία της, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στον δυτικό κόσμο μέσω επιμέρους πτυχών της μαρξιστικής σκέψης και ιδεολογίας (όπως επί παραδείγματι μία διαφορετική θεώρηση έναντι της Ίστορίας, μία διαφορετική πολιτική και οικονομική κοσμοθεωρία, ή υπερέξαρση της άμεσότητας του μετασχηματισμού των κοινωνικών σχέσεων μέσα από την επαναστατική όδό για την επικράτηση της κοινοκτημοσύνης και της άταξικής κοινωνίας, ή πάλη των τάξεων και ό αναγκαίος ταξικός άγώνας ένάντια στό κεφάλαιο κ.ά.), ή διαρκής έκκοσμίκευση του κοινωνικού βίου μακριά από την άλλοτε κραταιά επικυριαρχία της εκκλησιαστικής αύθεντίας στά πρότυπα του Μεσαίωνα, ή αναγόρευση του ανθρώπινου υποκειμένου και της έμμένειας σέ άξονες κατανόησης του νοήματος της ύπάρξεως και της Ίστορίας, φανέρωναν όρισμένες μόνο πτυχές ενός νέου κόσμου μέσα στον όποιο όφειλε ή χριστιανική θεολογία νά κηρύξει τό ευαγγέλιο της σωτηρίας. Παράλληλα, τά τραγικά γεγονότα των δύο Παγκοσμίων Πολέμων, ή βαθμιαία ανάδυση ποικίλων μορφών άκραίου όλοκληρωτισμού¹⁴ (ναζιστικού, στανιλινικού τύπου κ.ά.), ή ραγδαία απομάγευση του κόσμου και ή άπανθρωποποίηση του ανθρώπου, τό αίτημα για παγκόσμια ειρήνη και διάλογο σέ επίπεδο πολιτισμών και θρησκείων, θά αναδείξει περαιτέρω επιμέρους μονομέρειες και δυσλειτουργίες της κυρίαρχης πραγματικότητας της νεωτερικότητας.

Στό πλαίσιο των ζυμώσεων αυτών γεννήθηκε ή *Nouvelle Théologie*,¹⁵ ή όποία επρόκειτο νά διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην αναγέννηση της ρωμαιοκαθολικής θεολογίας και ή όποία θά συμβάλει αποφασιστικά, παρά την άρχική σφοδρή πολεμική και καχυποψία που θά συναντήσει, στίς πολύ σημαντικές μεταρρυθμίσεις της Β΄ Βατικανής Συνόδου.¹⁶ Η άφετηρία αυτών

ένα είδος κανόνα για την παγκόσμια Έκκλησία», βλ. F. Kerr, *Twentieth Century Catholic Theologians*, Blackwell Publish., 2007, σ. vii.

14. Βλ. Gabriel Flynn, "Introduction: The Twentieth-Century Renaissance in Catholic Theology", *Ressourcement. A Movement for Renewal in twentieth-Century Catholic Theology*, όπ.π., σσ. 11-12.

15. Προβλ. αναλυτικά J. Mettepenningen, *Nouvelle Théologie-New Theology*, όπ.π., κεφ. 2, σσ. 15-29.

16. Προβλ. ευρύτερα για τίς επιπτώσεις της *ressourcement* θεολογίας στην Β΄ Βατικανή Σύνοδο, G. O' Collins SJ, "Ressourcement and Vatican II", *Ressourcement. A Movement for Renew-*

της προσπάθειας θά πρέπει νά αναζητηθεῖ στήν Θεολογική Σχολή τοῦ Le Saulchoir¹⁷ κοντά στήν πόλη Τουρναί (Βέλγιο), ὅπου καί θά τεθοῦν οἱ πρῶτες βάσεις γιά τήν θεολογική μεταρρύθμιση. Μέ κύριο, ἀλλά ὄχι μοναδικό, ἐκφραστή τόν M.-D. Chenu, θά προβληθεῖ στό ἐξῆς ἡ ἀνάγκη ἡ θεολογία νά ἀντιμετωπίσει τά πραγματικά προβλήματα τῶν ἀνθρώπων. Στό πλαίσιο τῶν προσπαθειῶν τῆς ἐπίσημης Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας νά ἀντιμετωπίσει ἀποτελεσματικά τήν ἀναγέννηση αὐτή, θά γίνεῖ λόγος μέ σκωπτικό καί ὑποτιμητικό ὕφος γιά «νέα θεολογία»,¹⁸ ἡ ὁποία καί θά καταγγελλθεῖ γιά τήν υἱοθέτηση ἑνός θεολογικοῦ καί φιλοσοφικοῦ *σχετικισμοῦ* καί *ὑποκειμενισμοῦ* καί τήν ὑπονόμευση τῆς ἐξάπαντος συστηματοποιημένης καί ἀποκρυσταλλωμένης θεολογικῆς διατύπωσης τῆς ἀλήθειας ἀπό τόν νεο-θωμισμό.¹⁹ Ἐάν στήν Le Saulchoir θά ἀνατεῖλει ἡ θεολογική ἀναγέννηση, αὐτή θά ἐδραιωθεῖ στήν Θεολογική Σχολή τῶν Ἰησουιτῶν τῆς Lyon-Fourvière,²⁰ ὅπου καί θά ἀναδειχθοῦν θεολογικά ἀναστήματα, ὅπως οἱ de Lubac, Daniélou κ.ἄ.

Τό πνεῦμα καί τό κάλεσμα γιά θεολογική ἀνανέωση, ὅπως ἐπίσης καί ἡ ἀνάλογη πρόταση γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν προκλήσεων τῆς ἐποχῆς καί τῆς ἀδυναμίας τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας νά ἀφουγκραστεῖ τήν νέα πραγματικότητα, θά βρεῖ τήν διατύπωσή της σ' ἓνα ἀπό τά πρῶτα κείμενα τοῦ Daniélou μέ τίτλο «Les orientations présentes de la pensée religieuse», τό ὁποῖο θά χαρακτηριστεῖ, ἀπό τήν πλευρά τῶν ἐπικριτῶν του, ὡς τό «μανιφέστο» τῆς *Nouvelle Théologie*. Στό κείμενο αὐτό, ὁ Γάλλος θεολόγος θά πε-

al in *twentieth-Century Catholic Theology*, ὅπ.π., σσ. 372-391 καί P. McPartlan, "Ressourcement, Vatican II, and Eucharistic Ecclesiology", ὅπ.π., σσ. 392-404.

17. Γιά τήν σημασία τῆς Θεολογικῆς αὐτῆς Σχολῆς στήν πορεία τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας πρὸς τήν ἀνανέωση βλ. M.-D. Chenu et alii, *Une école de théologie: Le Saulchoir*, Cerf, Paris, 1985· J. Gray RSM "Marie-Dominique Chenu and Le Saulchoir: A Stream of Catholic Renewal", *Ressourcement. A Movement for Renewal in twentieth-Century Catholic Theology*, ὅπ.π., σσ. 205-218· J. Mettepenningen, *Nouvelle Théologie-New Theology*, ὅπ.π., σσ. 41-82· J.-P. Jossua, "Saulchoir (Le)," στό J.-Y. Lacoste (ed.) *Dictionnaire critique de théologie*, ὅπ.π., σσ. 1289-1291.
18. Ἐχει ἐνδιαφέρον νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ ὅρος *nouvelle théologie* ἐπισυνέθηκε ἀπό τόν τότε Γραμματέα τοῦ Ποντιφικοῦ Γραφείου, Pietro Parente, ὡς ἐπικριτικός χαρακτηρισμός γιά νά περιγράψει τό κίνημα τῆς θεολογικῆς μεταρρύθμισης. Πρβλ. σχετικά Gabriel Flynn, "Introduction: The Twentieth-Century Renaissance in Catholic Theology", *Ressourcement. A Movement for Renewal in twentieth-Century Catholic Theology*, ὅπ.π., σ. 5 (ὕπ. 23).
19. R. Gibellini, *Ἡ Θεολογία τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, ὅπ.π. σσ. 207-208.
20. Γιά τήν σημασία τῆς Θεολογικῆς αὐτῆς Σχολῆς στήν πορεία τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας πρὸς τήν ἀνανέωση, βλ. J. Mettepenningen, *Nouvelle Théologie-New Theology*, ὅπ.π., σσ. 83-114· Et. Fouilloux, "A New 'Lyon School' (1919-1939)?", *Ressourcement. A Movement for Renewal in twentieth-Century Catholic Theology*, ὅπ.π., σσ. 83-94.

ριγράφει μέ σαφήνεια τούς ἄξονες πάνω στούς ὁποίους ὀφείλει νά θεμελιωθεῖ ἡ χριστιανική θεολογία, ἐάν καί ἐφόσον ἐπιθυμεῖ νά ἔρθει σέ ζωντανό καί γόνιμο διάλογο μέ τόν ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς τῆς καί ὄχι νά περιορίζεται ἀπλά σέ μιὰ στεῖρα «θεολογία τῆς ἐπανάληψης». Ποιοί εἶναι λοιπόν αὐτοί οἱ ἄξονες;

α. Ἡ ἐπιστροφή στίς βασικές πηγές τῆς χριστιανικῆς πίστεως (δηλαδή στήν Βίβλο, στούς Πατέρες καί στήν θεία Λειτουργία),

β. Ἡ ἐπαφή καί ὁ γόνιμος καί ἀνοικτός διάλογος μέ τά ποικίλα ρεύματα τῆς σύγχρονης σκέψης (στόν χώρο τῆς φιλοσοφίας, τῆς ιδεολογίας κ.λπ.)

καί γ. ἡ ἐπαφή μέ τήν νέα ζωή.²¹

Ὅπως διαφαίνεται καί ἀπό τούς τρεῖς αὐτούς ἄξονες, οἱ ὁποῖοι ἀποτυπώνονται ἐδῶ ἐπιγραμματικά, ἡ «νέα θεολογία», ὅπως τήν ἀντιλαμβάνονται οἱ πρωτεργάτες τῆς θεολογικῆς ἀναγέννησης καί στήν προκειμένη περίπτωση ὁ Daniélou, θά τοποθετήσει στό ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός τῆς τήν ἱστορία, ἀποτέλεσμα ὄχι μονάχα, ἄν καί πρωταρχικά, τῆς μελέτης τῆς Βιβλικῆς καί Πατερικῆς παράδοσης ἀλλά καί ἐξίσου τῆς συνάντησης μέ ἐκφάνσεις τῶν θύραθεν ιδεολογιῶν, ὅπως ἡ ἐγγελιανή καί μαρξιστική κοσμοαντίληψη, οἱ ὁποῖες ἔφερναν, ἀπό τήν δική τους σκοπιά, τήν ἱστορία ἐκ νέου στό προσκήνιο τῆς νεώτερης σκέψης.²²

Ἡ στροφή τῆς γαλλόφωνης ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας πρὸς τήν Ἱστορία δέν εἶναι ἄσχετη καί πρὸς τήν ἐξίσου γόνιμη συνάντησή τῆς μέ πτυχές τῆς προτεσταντικῆς διαλεκτικῆς θεολογίας. Ἦδη, τό 1945, ὁ Ἀλσατός εὐαγγελικός θεολόγος Oscar Cullmann θά δημοσιεύσει τό κλασικό ἔκτοτε ἔργο τοῦ *Christus und die Zeit*,²³ μέ τό ὁποῖο θά διακηρύξει τήν σημασία τῆς Ἱστο-

21. J. Daniélou, "Les orientations présentes de la pensée religieuse", *Études* 249 (1946) σσ. 7 κ. ἐξ. Εὐχαριστῶ τόν π. Ἀμφιλόχιο Μῆλτο γιά τήν βοήθειά του στήν ἀνεύρεση αὐτοῦ τοῦ κειμένου. Γιά τό εὐρύτερο πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο ἀναπτύσσονται καί βρίσκουν ἔκφραση οἱ τρεῖς αὐτοί ἄξονες τῆς θεολογικῆς ἀναγέννησης, βλ. B. Viviano OP, "The Renewal of Biblical Studies in France 1934-1954 as an Element in Theological Ressourcement", *Ressourcement. A Movement for Renewal in twentieth-Century Catholic Theology*, ὅπ.π. σσ. 305-317· K. Pecklers SJ, "Ressourcement and the Renewal of Catholic Liturgy: On Celebrating the New Rite", ὅπ.π., σσ. 318-332· B. Daley SJ, "Knowing God in History and in the Church: *Dei Verbum* and «*Nouvelle Theologie*»", ὅπ.π., σσ. 333-353· τοῦ ἰδίου, "The Nouvelle Theologie and the Patristic Revival: Sources, Symbol and the Science of Theology", *International Journal of Systematic Theology* 7:4 (2005), σσ. 362-382.

22. J. Daniélou, "Les orientations présentes de la pensée religieuse", ὅπ.π. σσ. 13-17. Πρβλ. καί R. Gibellini, *Ἡ Θεολογία τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, ὅπ.π., σ. 210.

23. Καί σέ ἐλληνική μετὰφραση: O. Cullmann, *Χριστός καί Χρόνος. Χρόνος καί Ἱστορία στή ζωή τοῦ ἀρχέγονου χριστιανισμοῦ*, μτφρ. Α.Π. Κουμάντος, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα, 1980.

ρίας (ως ιστορία της σωτηρίας) από μία βιβλική σκοπιά, ως θεμελιώδη άξονα του τρόπου της χριστιανικής θεολογίας. Έτσι στον αντίποδα, τώρα, της νεοσχολαστικής μεθοδολογίας, όπου η Ιστορία είχε τεθεί για τὰ καλά στο περιθώριο, ο Daniélou θά αναλάβει, με ἐργώδη προσπάθεια, νά θεμελιώσει στην πατερική θεολογία (στά «πατερικά συστήματα», όπως σημειώνει ήδη τό 1946)²⁴ τήν άξονική προτεραιότητα της Ιστορίας για τήν θεολογική μεθοδολογία.²⁵

Τήν ἴδια στιγμή πού ο Daniélou καί ἄλλοι πρωτοπόροι Γάλλοι θεολόγοι της Θεολογικής Σχολής της Lyon-Fourvière, επιχειροῦν νά ἐπαναπροσανατολίσουν τήν θεολογία πρὸς μία νέα κατεύθυνση, ἡ Ἐγκύκλιος *Humani Generis* τοῦ Πάπα Πίου ΙΒ΄ (1950)²⁶ θά ἐπιχειρήσει, για μία ακόμη φορά, νά δράσει ἀνασταλτικά καί νά ἐμποδίσει τήν θεολογική ἀναγέννηση. Ὡστόσο, ἦταν πλέον φανερό, ὅπως θά ἐπιβεβαιωθεῖ καί ἀπό τίς προσδοκίες πού γέννησε ἀλλά καί τίς συχνά ριζικές μεταρρυθμίσεις πού πραγματοποίησε ἡ Β΄ Βατικανή Σύνοδος, ὅτι τό ποτάμι της ἀνανέωσης καί της ἐπανασύνδεσης της θεολογίας μέ τήν ζωή δέν μποροῦσε νά γυρίσει πίσω.

Εἶναι προφανές ὅτι σέ μία ἐποχή (τό πρῶτο μισό τοῦ 20οῦ αἰῶνα) κοσμοϊστορικῶν μεταβολῶν, όπου ἡ κρίση καί τὰ ἀδιέξοδα της νεωτερικότητας ἔρχονται πλέον στην ἐπιφάνεια, όπου ἀρχίζει νά κυριαρχεῖ παντοῦ ἕνας πρωτόγνωρος πλουραλισμός καί οἱ διάφορες ἰδεολογίες καί ἀνθρώπινες βεβαιότητες κλονίζονται, θά κάνει τήν ἐμφάνισή της μία νέα θεολογία, ἡ ὁποία δέν θά ἐπιλέξει τήν ἀπόδραση ἀπό τό ἱστορικό παρόν καί τήν ὁμφαλοσκόπηση ἀπέναντι στά ἐπείγοντα ὑπαρξιακά ἐρωτήματα τοῦ ἀνθρώπου. Ἀντίθετα, ἔχοντας ἀνακτήσει μία στέρεη γνώση καί ἐπαφή μέ τίς αὐθεντικές πηγές της, θά ἔλθει σέ διαρκή καί γόνιμο *vis-à-vis* διάλογο μέ τήν κοσμική διανόηση, ἐπιθυμώντας νά περιγράψει τίς προϋποθέσεις καί τίς θέσεις-στάσεις πού ὀφείλει νά λάβει ἕνας χριστιανός ἀπέναντι στά σύγχρο-

24. J. Daniélou, "Les orientations présentes de la pensée religieuse", ὅπ.π., σ. 10.

25. "Ἦδη στό κείμενό του "Christianisme et histoire", *Études*, 254 (1947), σσ. 166-184, ὁ Daniélou διαλέγεται, μεταξύ ἄλλων, μέ τόν Ἀλσατό θεολόγο, ἀναπτύσσοντας συνοπτικά βασικές θέσεις της θεολογίας της ἱστορίας, τίς ὁποῖες καί θά ἀναπτύξει λίγα χρόνια ἀργότερα στό *Δοκίμιο για τό μυστήριο της Ἱστορίας*. Πρβλ. καί J. Mettepenningen, *Nouvelle Théologie-New Theology*, ὅπ.π., σσ. 89-94.

26. Σχετικά μέ τήν συγκεκριμένη ἐγκύκλιο βλ. τήν ἐπίσημη διαδικτυακή τοποθεσία τοῦ Βατικανοῦ: http://www.vatican.va/holy_father/pius_xii/encyclicals/documents/hf_p-xii_enc_12081950_humani-generis_en.html (τελευταία πρόσβαση 11 Μαρτίου 2014). Πρβλ. ἐπίσης, J. Komonchak "Humani Generis and Nouvelle Théologie", *Ressourcement. A Movement for Renewal in twentieth-Century Catholic Theology*, ὅπ.π., σσ. 138-156.

να προβλήματα, ένας χριστιανός που έχει τις ρίζες του στο παρελθόν, ζει όμως στο παρόν και προσδοκᾷ τὸ μέλλον τῆς Βασιλείας.

Β. Ἡ χριστιανική θεολογία ὡς θεολογία τῆς Ἱστορίας

Σύνολο τὸ ἔργο τοῦ Daniélou, ἀλλὰ κυρίως τὸ *Δοκίμιο γιὰ τὸ μυστήριο τῆς Ἱστορίας*, περιγράφει μὲ σαφήνεια τὴν θεολογική του ἐπιλογή νὰ ἀποτυπώσει τὰ βασικά γνωρίσματα τοῦ τρόπου κατανόησης τῆς χριστιανικῆς θεολογίας ὡς θεολογίας τῆς ἱστορίας. Στὴν συνέχεια, μὲ ὁδηγὸ κυρίως τὸ ἔργο αὐτό, θὰ ἀναδείξουμε συνοπτικά τὶς βασικὲς παραμέτρους μιᾶς θεολογίας τῆς ἱστορίας σύμφωνα μὲ τὸν Γάλλο θεολόγο.

1. Ὁ Jean Daniélou, προτοῦ νὰ προχωρήσει στὴν λεπτομερὴ ἐπεξεργασία τῆς δικῆς του θεώρησης γιὰ τὸ νόημα τῆς Ἱστορίας, ἐπιθυμεῖ νὰ καταστήσει σαφές ὅτι ἡ χριστιανικὴ θεολογία τῆς Ἱστορίας δέν συνιστᾷ ἀπλῶς μία καλύτερη καὶ πιὸ ὁλοκληρωμένη διατύπωση μιᾶς ἤδη ὑπάρχουσας καὶ γνωστῆς θεώρησης, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μία ριζικὰ νέα κατανόηση καὶ ἐρμηνεία τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας. Στὴν προοπτικὴ αὐτή, ἡ νέα αὐτὴ ἀντίληψη βρίσκει στὸν ἀντίποδα ὄχι μόνον τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς ἐβραϊκῆς θεώρησης, ἀλλὰ ἀντιτίθεται καὶ στὴν σύγχρονη (βλ. κυρίως *μαρξιστική*) κατανόηση τῆς Ἱστορίας. Ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά, ἡ ἐλληνικὴ σκέψη²⁷ ἀντιλαμβάνεται τὴν Ἱστορία ὡς ἕναν διαρκῶς ἐπαναλαμβανόμενο κύκλο, ὅπου τίποτε καινούργιο δέν μπορεῖ νὰ λάβει χώρα, κανένα ἐνδεχόμενο δέν εἶναι ἀνεκτό, ἀπουσιάζει πλήρως κάθε ἔννοια ἐλευθερίας, τὰ πάντα ἀποτελοῦν ἀντανάκλαση καὶ ἐπανάληψη τῆς σταθερότητας καὶ μονιμότητας τοῦ νοητοῦ κόσμου, «μία κινήτῃ εἰκόνα τῆς αἰωνιότητος» (Πλάτων, *Τίμαιος* 37d). Πρόκειται, ἐπομένως, γιὰ μία *φουσιοκεντρικὴ* καὶ *νομοτελειακὴ* κατανόηση τῆς Ἱστορίας.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἡ ἐβραϊκὴ ἀντίληψη²⁸ ἀρνεῖται κάθε ἔννοια προόδου, παρουσιάζει μία στατικότητα καὶ ἀκίνησία, ἀπουσιάζει κάθε διάσταση δυναμισμού, ἀναμένοντας τελικὰ τὴν μετα-ἱστορικὴ ἐπέμβαση τοῦ Θεοῦ στὸ τέλος τῆς Ἱστορίας. Τὸ βασικὸ πρόβλημα τοῦ ἰουδαϊσμοῦ ἐντοπίζεται

27. Πρβλ. Στ. Γιαγκάζογλου, «Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας καὶ Θεολογία τῆς Ἱστορίας», ὅπ.π., σσ. 27-29.

28. Πρβλ. Μ. Μπέζου, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας. Θεολογία, Τεχνολογία καὶ Ἰδεολογία*, Ἑλληνικά Γράμματα, Ἀθήνα, 1998, σσ. 127-148. Γιὰ μία διαφορετικὴ προσέγγιση τῆς ἐβραϊκῆς θεώρησης τῆς Ἱστορίας σέ συνάρτηση μὲ ἐκείνη τοῦ Χριστιανισμοῦ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ δύο θεωρήσεις φαίνεται νὰ βρίσκονται περισσότερο κοντὰ ἀπὸ τὸν τρόπο πού ἀντιλαμβάνεται τὴν σχέση τους ὁ Γάλλος θεολόγος, βλ. Στ. Γιαγκάζογλου, «Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας καὶ Θεολογία τῆς Ἱστορίας», ὅπ.π. σσ. 30-32.

ται, σύμφωνα με τόν Γάλλο θεολόγο, σέ ένα είδος *αναχρονισμού*, στήν ἐπιθυμία δηλαδή νά σταματήσει ἢ μᾶλλον νά ἐγκλωβιστεῖ ἡ σωτηριώδης ἐπέμβαση καί δράση τοῦ Θεοῦ σέ μία ὀρισμένη περίοδο τῆς Ἱστορίας.²⁹

Τέλος, ἡ σύγχρονη *φιλοσοφική* (ἐδῶ ὁ Daniélou ἔχει κατά νοῦ κυρίως τήν *μαρξιστική* θεώρηση)³⁰ ἀντίληψη γιά τήν Ἱστορία, παρά τό γεγονός ὅτι ὑπερβαίνει πολλά ἀπό τά προβλήματα ἢ τίς μονομέρειες τῶν δυό προηγούμενων θεωρήσεων, ὥστόσο, καθῶς ἀρνεῖται κάθε μεταφυσικό θεμέλιο τοῦ νοήματός της, καταλήγει νά ἐδραιώνει τήν πίστη σέ μία ἐπ' ἀόριστον *ἐνδοκοσμική* πρόοδο χωρίς τέλος, μία πρόοδο ἡ ὁποία ἀκολουθεῖ μία νομοτελειακή *ἐνδελέχεια* εἴτε σέ κοινωνικό εἴτε σέ βιολογικό ἐπίπεδο. Μέσα σέ ἕνα κλίμα ἔντονης ιδεολογικῆς καί πολιτικῆς ἀντιπαράθεσης, ὁ Γάλλος θεολόγος μέ τήν γραφίδα του, ἀλλά καί μέ ραδιοφωνικές συνεντεύξεις, θά ἀσκήσει ἔντονη, πλὴν ὅμως θεολογικά εὐστοχη, κριτική στά οὐτοπικά ὁράματα τοῦ μαρξισμού. Θά σημειώσει, χαρακτηριστικά, ὅτι ἐνῶ ὁ χριστιανισμός δέν κατάργησε τήν μισθωτή σχέση, εἶναι γεγονός ὅτι συνέβαλε τά μέγιστα, ἐκεῖ ὅπου ρίζωσε, ὥστε νά καταστεῖ ἀδύνατη ἡ δουλεία, νά ἀλλάξει ἡ κατάσταση τῶν ἐργατῶν, νά γεννηθεῖ μία διεθνῆς κοινότητα. Στήν προοπτική αὐτή θά ἐπικρίνει τήν προλεταριακή ἐπανάσταση, ἡ ὁποία, ἂν καί θά εἶναι ἱκανή νά ἐπιφέρει μία ἄλλη κατανομή τῶν καρπῶν τῆς παραγωγῆς, ὥστόσο δέν θά προκαλέσει μία ἀλλαγὴ στοὺς ἴδιους τοὺς ὅρους τῆς παραγωγῆς. Καί θά καταλήξει ὅτι τό ψέμα τοῦ μαρξισμού συνίσταται στό ὅτι καλλιεργεῖ τήν πίστη πῶς ἡ ἐπανάσταση θά μπορούσε νά ἀλλάξει ριζικά τήν κατάσταση τοῦ κάθε ἐπιμέρους ἐργάτη, γεγονός πού τελικά ἀποδεικνύεται χίμαιρα.³¹ Ἡ στάση αὐτή τοῦ Daniélou ἀπέναντι στήν μαρξιστική κατανόηση τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας δέν τόν ὀδηγεῖ, ὅπως συμβαίνει συχνά στά καθ' ἡμᾶς, σέ μία παθητική ἀντιμετώπιση τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων καί ἀνισοτήτων τοῦ κόσμου τούτου. Ὁ χριστιανός ὀφείλει νά συνδράμει μέ κάθε μέσο στήν βελτίωση τῆς ποιότητος τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί στήν ὑπέρβαση τῶν κάθε λογῆς ἀντινομιῶν της. Ἐκεῖνο πού δέν πρέ-

29. Μία τέτοια ἀντίληψη φαίνεται συχνά νά ὑπολανθάνει σέ ἐκφάνσεις τοῦ σύγχρονου Ὁρθόδοξου ἐκκλησιαστικοῦ λόγου καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς, ὅταν ἐξιδανικεύεται συχνά σέ ὑπερβολικό βαθμό μία ὀρισμένη ἱστορική περίοδος τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας (ἢ καί τῆς θεολογίας).

30. Πρβλ. Στ. Γιαγκάζογλου, «Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας καί Θεολογία τῆς Ἱστορίας», ὅπ.π., σσ. 60-69.

31. Πρβλ. σχετικὰ τό κεφάλαιο «Ἑγχρονη δράση καί Μαρξιστικός μύθος» τοῦ παρόντος *Δοκιμίου*.

πει όμως νά λησμονεί εἶναι ὅτι τόν τελικό λόγο καί τήν τελική κρίση στήν Ἱστορία δέν τήν ἔχει ὁ αὐτοκράτορας, ὁ τσάρος ἢ ὁ προλετάριος, ἀλλά ἀποκλειστικά καί μόνον ὁ Κύριος τῆς Ἱστορίας, ὁ Ἰησοῦς Χριστός.

Στόν ἀντίποδα τῶν θεωρήσεων αὐτῶν, ὁ Daniélou θά τονίσει μέ ἔμφαση ὅτι ἡ *χριστιανική* θεώρηση τῆς Ἱστορίας διαφοροποιεῖται *ριζικά* ἀπό τίς τρεῖς αὐτές σχηματικές ἀντιλήψεις, καθώς εἰσάγει:

α. τήν ἔννοια τοῦ *γεγονότος* τῆς Ἑνσάρκωσης καί συνόλου τοῦ ἔργου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἑνός γεγονότος δηλαδή πού προσδιορίζει καί νοηματοδοτεῖ ἐξάπαντος στό ἐξῆς ὁλόκληρη τήν Ἱστορία.

β. τήν ἔννοια τῆς *προόδου*, ἡ ὁποία ἐκτυλίσσεται στόν ὀρίζοντα τῆς *τυπολογίας*,³² ὅπου οἱ προτυπώσεις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης πραγματώνονται στήν Καινή καί προεκτείνονται στήν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, στό πλαίσιο συνόλου τοῦ σχεδίου τῆς θείας *Οἰκονομίας*, καί

γ. τήν ἔννοια τοῦ *τέλους*, τῆς *ἐσχατολογικῆς* ἐκπλήρωσης, ὅπου ὁ Γάλλος θεολόγος περιγράφει τήν σχέση μεταξύ ἱστορικοῦ παρόντος καί ἐσχατολογικοῦ *μέλλοντος*, στήν προοπτική τῆς ἔντασης μεταξύ τοῦ «ἤδη καί ὄχι ἀκόμη».³³

2. Πρωταρχική πηγή τοῦ Daniélou, στήν ἀπόπειρά του νά διαρθρώσει τήν θεολογική του θεώρηση γιά τήν Ἱστορία, δέν εἶναι ἄλλη ἀπό τήν Βίβλο. Τά βιβλικά κείμενα συνιστοῦν γραπτή μαρτυρία γιά τά μοναδικά *magnalia Dei* στήν Ἱστορία, δηλαδή γιά τήν *Διαθήκη* τοῦ Θεοῦ μέ τόν Ἰσραήλ καί ὅλους τούς ἀνθρώπους, γιά τά ἐφάπαξ σωτηριῶδη γεγονότα τοῦ πασχάλιου μυστηρίου καί τά *mirabilia Dei* στήν ἱστορία τῆς πρώτης Ἐκκλησίας. Ἡ ἀκολουθία τῶν μοναδικῶν αὐτῶν γεγονότων πού περιγράφονται μέσα στήν Βίβλο μέ ἄξονα τό πρόσωπο καί τό ἔργο τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δέν μπορεῖ παρά νά ἀποτελεῖ τήν ἀφετηρία ἀλλά καί τό θεμέλιο πάνω στό ὁποῖο ὀφείλει νά οἰκοδομηθεῖ μιᾷ *χριστιανική* ἀπόπειρα διερμηνείας τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας. Τό ἐφάπαξ σωτηριῶδες γεγονός τοῦ Χριστοῦ εἰσάγει μιᾷ ἐξάπαντος ὀριστική *ποιοτική* ἀλλαγὴ στόν χρόνο, γεγονός πού ἔχει ὀριστική καί ἀποφασιστική σημασία καί νόημα γιά τόν ἄνθρωπο καί ὁλάκερη τήν Ἱστορία, παρά τήν ὑπάρχουσα δυσκολία, ἀκόμη κι ἀπό τήν πλευρά τῶν

32. Πρόκειται γιά τήν ἐρμηνευτική μέθοδο τήν ὁποία ἀξιοποιεῖ κατά κόρον ὁ Daniélou στήν θεολογική του μεθοδολογία. Πρβλ. τά ἔργα του *Sacramentum futuri. Études sur les origines de la typologie biblique*, Beauchesne, Paris, 1950, καί *Ἁγία Γραφή καί Λειτουργία. Ἡ Βιβλική θεολογία τῶν μυστηρίων καί τῶν ἐορτῶν κατά τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας*, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα, 1981. Πρβλ. καί R. Gibellini, *Ἡ Θεολογία τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, ὅπ.π., σ. 240.

33. Πρβλ. καί R. Gibellini, *Ἡ Θεολογία τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, ὅπ.π., σ. 238.

χριστιανῶν στοχαστῶν, ὅπως θά ἀναγνωρίσει ὁ Daniélou, νά ἀντιληφθοῦν ἀμέσως τήν σπουδαιότητα τοῦ γεγονότος αὐτοῦ (πρβλ. Ὁριγένης, Εὐσέβιος κ.ἄ.). Σύμφωνα μέ τόν Γάλλο θεολόγο, ἡ *μοναδικότητα* αὐτή τῶν *magnalia Dei* στήν Ἱστορία, ὅπως περιγράφονται στήν βιβλική ἀφήγηση, συνιστᾷ τό βασικό γνώρισμα μιᾶς χριστιανικῆς θεολογίας τῆς Ἱστορίας, μέ ἐπίκεντρο βεβαίως τό ἀξονικό γεγονός τοῦ *Μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ*.

3. Μέ ἐρμηνευτικό κλειδί τήν *τυπολογία*, ὁ Daniélou θά ἀναδείξει τό *δεύτερο* κρίσιμο γνώρισμα τῆς χριστιανικῆς θεώρησης τῆς Ἱστορίας. Δέν ἀρκεῖ ἡ *μοναδικότητα* καί *ἀποκλειστικότητα* τῶν γεγονότων, εἶναι ἀνάγκη ἐπίσης τά γεγονότα αὐτά νά διασυνδέονται μεταξύ τους· στό πλαίσιο αὐτό, ὁ ἄνθρωπος θά ἐντάσσεται στήν ἀκολουθία μιᾶς *Οἰκονομίας*, ἡ ὁποία καί ἀποτελεῖ τό εὐρύτερο ἀντικειμενικό *σχέδιο* («ἱερά ἱστορία»), στό ὁποῖο προσδένεται καί ἡ *γενική, παγκόσμια Ἱστορία*. Μέ τήν βοήθεια τοῦ *Εἰρηναίου*,³⁴ ὁ ὁποῖος θά ἐπιτύχει πρῶτος νά δώσει τήν δέουσα ἀπάντηση γιά τήν σχέση καί τήν ἀξία τῶν παλαιοδιαθηκικῶν γεγονότων στόν *καιρό* τῆς *Καινῆς Διαθήκης*, ὁ Daniélou θά ἀναδείξει τό *δεύτερο* βασικό γνώρισμα τῆς θεολογίας τῆς Ἱστορίας, τήν *ἐννοια* τῆς *προόδου*. Ἄν καί ἡ *Παλαιά* καί ἡ *Καινή Διαθήκη* ἀνήκουν ἀναμφίβολα στό ἴδιο *σχέδιο* τῆς *θείας Οἰκονομίας*, ὥστόσο ἀντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικές, διαδοχικές φάσεις, ὅπου ἡ πρώτη ἔχει ὑπερβαθεῖ καί ἐκπληρωθεῖ στήν *δεύτερη*, ἡ ὁποία καί ἀναμένει τήν *ἐπέκτασή* της στήν *συγκαιρινή* φάση τῆς *Ἐκκλησίας*. Ἡ *τυπολογική* ἐξήγηση βοηθᾷ στήν διασύνδεση τῶν γεγονότων, τά ὁποία δέν ἀποτελοῦν *τυχαῖα* καί *ἀσύνδετα* μεταξύ τους *κοσμικά ἐπιφανήματα*, ἀλλά *σωτηριώδεις πράξεις* τοῦ Θεοῦ πού εἰσέρχεται στήν Ἱστορία ἐν Χριστῷ.

4. Ἡ *θεώρηση* τῆς Ἱστορίας στόν ὀρίζοντα τοῦ *γεγονότος* καί τῆς *προόδου* δέν θά ἦταν *ἐπαρκής* οὔτε κατ' ἀρχάς *χριστιανική*, ἐάν δέν συνοδεύονταν ἀπό τήν *ἐννοια* τοῦ *τέλους*, δηλαδή τήν *ἐσχατολογική* θεώρηση τῆς Ἱστορίας. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ *γαλλόφωνη ρωμαιοκαθολική θεολογία* τῆς *περιόδου* αὐτῆς θά *διαδραματίσει* *σημαίνοντα* *ρόλο* *στῆς* *εὐρύτερες* *θεολογικές* *ζυμώσεις* πού λαμβάνουν *χώρα*, μέ ἐπίκεντρο τήν *ἀναζωπύρωση* τοῦ *ἐνδιαφέροντος* γιά τήν *ἐσχατολογία*, *προσδίδοντας* *ἔτσι* *τόν* *δικό* *της* *ιδιαιτερο* *χρωματισμό*.³⁵ Ἐχει *βεβαίως* *προηγηθεῖ*, στήν *αὐγή* τοῦ 20οῦ αἰῶνα,

34. Γιά μία ἐνδιαφέρουσα ἀνάγνωση τῆς θεολογίας τῆς *Οἰκονομίας* σύμφωνα μέ τόν Εἰρηναῖο, βλ. J. Behr, *Irenaeus of Lyons. Identifying Christianity*, Christian Theology in Context, Oxford University Press, Oxford, 2013.

35. Μ. Μπέγζου «Ἡ ἐσχατολογία στό μεταίχμιο θρησκευτικῆς καί θεολογίας», *Δοκίμια Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας*, Γρηγόρης, Ἀθήνα, 1991, σσ. 97-111.

ὁ ἐγκαινισμός τῆς ἐσχατολογικῆς στροφῆς ἀπὸ τὴν πλευρά τῆς προτεσταντικῆς θεολογίας, μέ ἐπίκεντρο ιδιαίτερα τὸ ἔργο τοῦ J. Weiss («Τὸ Κήρυγμα τοῦ Ἰησοῦ περὶ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ», 1892),³⁶ καὶ τοῦ A. Schweitzer («Ἱστορία τῆς Ἑρευνας τοῦ Βίου τοῦ Ἰησοῦ», 1916), ἡ ὁποία θά ἐπεκταθεῖ σέ ὁλόκληρη τὴν θεολογικὴ παραγωγὴ τοῦ 20οῦ αἰώνα (K. Barth, O. Cullmann, R. Bultmann, κ.ἄ.). Μέσα στό κλίμα αὐτό, ἡ ἐσχατολογία θά καταστεῖ τὸ ἐπίκεντρο τῶν θεολογικῶν ἀναζητήσεων γιὰ τὴν *Nouvelle Théologie*, σέ συνδυασμὸ μέ τὴν μελέτη τῆς Πατερικῆς σκέψης (στό πλαίσιο τῆς ἐκδοτικῆς προσπάθειας τῆς *Sources Chrétiennes*), τὴν ἀναγέννηση τῶν λειτουργικῶν καὶ βιβλικῶν σπουδῶν, ἀλλὰ καὶ τίς προκλήσεις τῶν κοσμικῶν ρευμάτων σκέψης, ὅπως τοῦ κυρίαρχου σοσιαλιστικοῦ ιδεώδους, ποὺ προέβαλε μιὰ ριζικὰ διαφορετικὴ θεώρηση τῆς Ἱστορίας.³⁷

Στό πλαίσιο αὐτό, ὁ Daniélou, μελετώντας καὶ τὴν Πατερικὴ σκέψη, θά ἀναδειξεί τὴν κεφαλαιώδη σημασία τῆς ἔννοιᾱς τοῦ ἐσχάτου γιὰ τὴν χριστιανικὴ θεώρηση τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας, καθὼς ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ ἔσχατος, ὁ «novissimus». Μέ τὴν Ἐνανθρώπησή του ἔχει ἤδη ἐγκαινιστεῖ ἡ ἐσχατολογικὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἀποφασιστικὸς χαρακτήρας τοῦ πασχάλιου μυστηρίου ἐπιβεβαιώνεται ἀκριβῶς ἀπ' αὐτὴ τὴν προληπτικὴ ἐσχατολογικὴ ἐκπλήρωση τῆς Ἱστορίας. Τὸ ἀποφασιστικὸ γεγονός τῆς Ἱστορίας ποὺ κρίνει κάθε ἄλλο, ἔχει ἔρθει, ἡ συντέλεια τῶν αἰώνων εἶναι ἡδη παρούσα στό γεγονὸς τοῦ Χριστοῦ. Αὐτὴ ἡ πραγματικότητα δέν ὑποβιβάζει ἀσφαλῶς τὴν σημασία τοῦ χρόνου τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς αὐτὴ μέ τὴν μυστηριακὴ ζωὴ τῆς προεκτείνει καὶ προτυπώνει τὴν προσδοκώμενη ὀριστικὴ φανέρωση τῆς σωτηρίας, ἡ ὁποία ὥστόσο ἔχει ἤδη συντελεστεῖ στό πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Γάλλος θεολόγος ἐπιθυμεῖ νὰ διατηρήσει τὴν βιβλικὴ ἔνταση μεταξύ τοῦ «ἤδη» καὶ τοῦ «ὄχι ἀκόμη», χωρὶς ὥστόσο νὰ κάνει ἐκπτώση στὴν σημασία καὶ τὸν ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στό πλαίσιο τῆς συνεχιζόμενης ἱστορίας τῆς σωτηρίας. Ἐάν στὸν Cullmann φαίνεται ἐνδεχομένως ἡ συγκαيرινὴ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς βιβλικῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας, γιὰ τὸν Daniélou ἀπάραβατη παράμετρος γιὰ τὴν περισσότερη περιληπτικὴ ἀντίληψή του γιὰ

36. Σέ βαθμὸ ποὺ νὰ γίνεται λόγος ἀπὸ τὸν Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα γιὰ πρό καὶ μετὰ Weiss ἐποχὴ στὸν τρόπο θεώρησης τῆς ἐσχατολογίας. Βλ. J. Zizioulas "Déplacement de la perspective eschatologique", *L'Église et ses institutions*, Cerf, Paris, 2011, σ. 459.

37. Προβλ. Μ. Μπέζου «Ἡ ἐσχατολογία στό μεταίχμιο θρησκειολογίας καὶ θεολογίας», ὅπ.π. σ. 107.

τήν «ιερά ιστορία», είναι η σπουδαιότητα της θέσης του χρόνου της Ἐκκλησίας στο ὑφάδι αὐτό πού συνδέει τίς σωτηριώδεις ἐπεμβάσεις τοῦ Θεοῦ στήν Ἱστορία (Οἰκονομία).³⁸ Εἶναι προφανές ὅτι ἡ ἐσχατολογική πρόταση τοῦ Γάλλου θεολόγου, πόρρω ἀπέχει ἀπό τίς κυρίαρχες ἐσχατολογικές θεωρήσεις τῆς ἐποχῆς του, ὅπως τήν «συνεπή ἐσχατολογία» τοῦ Schweitzer ἢ τήν «πραγματοποιηθεῖσα ἐσχατολογία» τοῦ Dodd καί ἄλλων, στόν βαθμό πού «τό τέλος τῆς ἱστορίας ἐκκινεῖ ἀπό τό γεγονός τῆς ἐνσάρκωσης τοῦ Χριστοῦ καί τήν μυστηριακή-ἱερουργική πράξη τῆς Ἐκκλησίας».³⁹ Ἐτσι δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά σημειώσει κανεῖς ὅτι ὁ τρόπος πού ἀντιλαμβάνεται τήν ἐσχατολογική προοπτική τῆς Ἱστορίας, δέν ἀπέχει πολύ ἀπό τήν πρόταση τοῦ γνωστοῦ Ρώσου ὀρθόδοξου θεολόγου π. G. Florovsky γιά τήν «ἐγκαινιασθεῖσα ἐσχατολογία».⁴⁰

5. Ἡ ἔμφαση πού προσδίδει ὁ Daniélou στήν παρούσα ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας, ὡς μία περίοδο πού ἀνήκει στήν συνεχιζόμενη ἱστορία τῆς σωτηρίας, δέν εἶναι ἄσχετη μέ τό ἐνδιαφέρον του γιά τήν *ἱεραποστολή*, ὡς μία βασική παράμετρο τῆς χριστιανικῆς θεώρησης τῆς Ἱστορίας.⁴¹ Τό πρόβλημα τῆς καθυστέρησης τῆς δεύτερης ἔλευσης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἓνα πρόβλημα πού κλόνισε τήν συνείδηση τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ μονάχα στόν ὀρίζοντα τῆς κήρυξης καί τῆς διάδοσης τοῦ Εὐαγγελίου σέ ὅλα τά μῆκη καί πλάτη τοῦ κόσμου στό πλαίσιο τῆς *ἱεραποστολικῆς* δράσης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ἡ διαρκῆς καί ἡ μελλοντική ἐνσάρκωση τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ καί ἡ κήρυξη τοῦ Εὐαγγελίου συνιστᾷ βασικό στοιχεῖο τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία ἀντανάκλᾳ τελικά σέ μεγάλο βαθμό καί τήν στάση τῆς Ἐκκλησίας ἀπέναντι στίς ἄλλες θρησκείες καί τόν

38. Πρβλ. πρὸς τήν κατεύθυνση αὐτή R. Gibellini, *Ἡ Θεολογία τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, ὅπ.π., σσ. 324-325.

39. Βλ. R. Gibellini, *Ἡ Θεολογία τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, ὅπ.π., σ. 240.

40. Βλ. ἐνδεικτικά Γ. Φλωρόφσκυ, *Τό Σῶμα τοῦ Ζώντος Χριστοῦ. Μιά ὀρθόδοξη ἐρμηνεία τῆς Ἐκκλησίας*, μτφρ. Ἰω. Παπαδόπουλος, Ἀρμός, Ἀθήνα, 1999, σ. 64. Γιά μία συζήτηση γιά τοὺς ἐπιμέρους τύπους ἐσχατολογίας στό πλαίσιο τῆς σύγχρονης, δυτικῆς κυρίως, θεολογίας, πρβλ. Γ. Πατρώνου, «Ἡ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ συγχρόνῳ δυτικῇ Θεολογίᾳ», *Θεολογία* 48: 1 (1977) σσ. 102-120, καί τοῦ ἰδίου *Ἱστορία καί Ἐσχατολογία στή Βασιλεία τοῦ Θεοῦ*, Δόμος, Ἀθήνα, 2002, σσ. 21-116. Γιά μία σύντομη ἐπισκόπηση τοῦ τρόπου κατανόησης τῆς ἐσχατολογίας στήν νεώτερη ὀρθόδοξη θεολογία (κυρίως στήν μεταβυζαντινῇ, ρωσικῇ καί ἑλληνικῇ ἐκδοχῇ τῆς), πρβλ., Μ. Begzos, "L'eschatologie dans l' Orthodoxie du XXe siècle", J. -L. Leuba (dir.) *Temps et Eschatologie. Données bibliques et problematiques contemporaines*, Cerf, Paris, 1994, σσ. 311-328 καί G. Vlantis, "In Erwartung des Künftigen Äons. Aspekten orthodoxer Eschatologie", *Ökumenische Rundschau* 56:2 (2007), σσ. 170-182.

κοσμικό πολιτισμό. Στόν βαθμό πού ἡ «ἱερά ἱστορία» δέν συνιστᾶ, γιά τόν Daniélou, ἓνα ἐπιμέρους ἢ ἐξωτερικό στοιχεῖο τῆς γενικῆς, πραγματικῆς ἱστορίας τοῦ κόσμου, ἀλλά αὐτή τήν ἴδια τήν γενική Ἱστορία, στήν ὁποία ἡ ἀνθρωπότητα καί ὁ κάθε πολιτισμός ἐγκεντρίζεται, κάθε ἐπιμέρους θρησκευτική παράδοση καί ἀνθρώπινος πολιτισμός ἔχει κατ' ἀρχάς θετική ἀξία, ἀναζητώντας τήν ἀποκάθαρση καί ὄχι τήν καταδίκη του στό φῶς τοῦ Χριστοῦ.

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ, στό σημεῖο αὐτό, ὅτι τήν ἐποχή ἐκείνη μία ιδιαίτερα σημαντική παράμετρος τῆς ἐσωτερικῆς διαμάχης στόν χώρο τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας γύρω ἀπό τό νόημα τῆς Ἱστορίας ἐτίθετο λιγότερο ἢ περισσότερο μέ τό δίλημμα «ἐσχατολογισμός ἢ ἐνανθρωπισμός». Στήν πρώτη περίπτωση τονιζόταν ἡ «ἀσυνέχεια μεταξύ ἀνθρώπινης προόδου καί Βασιλείας τοῦ Θεοῦ», ἐνῶ στήν δεύτερη ὑπογραμμιζόταν ἡ θετική ἀξία τῶν ἐγκόσμιων ἀξιῶν καί καρπῶν τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος. Ὁ Daniélou συζητώντας τήν σημασία τοῦ χρόνου τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς ἱεραποστολικῆς δράσης της στόν κόσμο θά ἐπιχειρήσει, ἀρχικά τουλάχιστον, νά χαράξει μία μέση ὁδó μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν θεωρήσεων, ἄν καί στήν πορεία τοῦ ἔργου του (ὅπως διαφαίνεται ἤδη καί στό *Δοκίμιο*) θά υἱοθετήσει μέ ξεκάθαρο τρόπο τήν σχετική θεώρηση τοῦ ἐνανθρωπισμοῦ.⁴²

Στήν προοπτική αὐτή, ὁ Daniélou θά περιγράψει καί τόν τρόπο πού ἡ σχέση μεταξύ γενικῆς καί «ἱερᾶς ἱστορίας» θά πρέπει νά κατανοηθεῖ. Μακριά ἀπό τίς ποικίλες ἀκραίες θεωρήσεις (λ.χ. τῆς *Πολιτείας τοῦ Θεοῦ* τοῦ Αὐγουστίνου ἢ σύγχρονων ιδεολογιῶν), πού διακρίνουν ριζικά ἢ συγχέουν τίς δύο προοπτικές, ὁ Γάλλος θεολόγος, μέ βάση τά κύρια γνωρίσματα τῆς χριστιανικῆς θεώρησης τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας, θά ἐπιμείνει κατ' ἀρχάς στήν ἀλληλεπίδραση (πῶς ἄλλωστε θά μπορούσε νά συμβαίνει διαφορετικά;) μεταξύ γενικῆς καί ἱερᾶς Ἱστορίας. Ἀκολουθώντας καί πάλι ἐδῶ τόν Εἰρηναῖο, θεωρεῖ ὅτι ἐφόσον καθετί πλάστηκε ἀπό τόν Δημιουργό Θεό, ὁ «Θεός τῆς δημιουργίας καί ἐκεῖνος τῆς λύτρωσης εἶναι ὁ ἴδιος Θεός. Δέν μπορεῖ κανεῖς νά καταστήσει τόν πολιτισμό ἓνα ἔργο καθ' αὐτό σατανικό». Κάθε πολιτισμός ἀποτελεῖ μέρος τῆς Δημιουργίας, ἀναδύεται, ἐκτυλίσσεται καί ἐντάσσεται στό εὐρύτερο ἔργο τοῦ Θεοῦ. Χρειάζεται, ὡστό-

41. Γιά τήν σημασία τῆς ἱεραποστολῆς σέ σχέση μέ τήν διαμόρφωση τῆς ἴδιας τῆς ταυτότητας τῆς Ἐκκλησίας, βλ. Θ. Ν. Παπαθανασίου, *Ἡ Ἐκκλησία γίνεται ὅταν ἀνοίγεται. Ἡ ἱεραποστολή ὡς ἐλπίδα καί ὡς ἐφιάλτης*, Ἐν Πλῶ, Ἀθήνα, 2008.

42. Πρβλ. R. Gibellini, *Ἡ Θεολογία τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, ὅπ.π., σσ. 241-242.

στο στό σημείο αυτό ιδιαίτερη προσοχή. Ἡ σχέση τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τίς διάφορες μορφές τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ ὀφείλει νά διαθρώνεται καί νά κατανοεῖται ὡς μία σχέση ἀσύμμετρη καί μὴ ἀντιστρέψιμη.⁴³ Ὁ χριστιανισμός *σαρκώνεται* στὴν ἐκάστοτε ἐποχὴ καί τὸν ἐκάστοτε πολιτισμό, ἐπηρεάζει τὴν διαμόρφωσή του, τὸν λυτρώνει, ὥστόσο δέν καθορίζεται τελεσίδικα ἀπὸ ἐκεῖνον, ἀλλὰ βρίσκεται πάντοτε σέ διαλεκτική σχέση καί ἔνταση μαζί του, στὸν βαθμὸ πού πρόκειται γιὰ τὸν «παλαιὸ κόσμος» σέ διάκριση ἀπὸ τὴν *Καينὴ* Κτίση, πού ἔχει ἤδη ἐν Χριστῷ ἐγκαινιάσται καί πρόκειται νά κρίνει τελεσίδικα τὴν ἀλήθεια τῶν πάντων. Σέ καμία περίπτωση μιὰ τέτοια κατανόηση δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὅτι ὑποτιμᾷ τὴν ἀνθρώπινη *συνέργεια* καί δημιουργικότητα, καθὼς εἰδικά ὁ Daniélou προσδίδει ἐξέχουσα σημασία στίς «ἀποφάσεις» πού θά πρέπει νά λαμβάνει ὁ κάθε χριστιανὸς χωριστά ἀπέναντι στίς συγκαιρινές *προκλήσεις* τοῦ κόσμου.

Εἶναι προφανές ὅτι, γιὰ τὸν Daniélou, ἡ χριστιανικὴ θεολογία δέν μπορεῖ παρὰ νά κατανοηθεῖ κατεξοχὴν ὡς *θεολογία τῆς Ἱστορίας*, στὸν βαθμὸ πού ἐπιχειρεῖ νά διερμηνεύσει τὰ *magnalia* καί *mirabilia* τοῦ Θεοῦ στὴν Ἱστορία, ἐπιδιώκοντας νά προσφέρει προτάσεις μὲ ὀρισμένη *σωτηριολογική* - λυτρωτικὴ σκοπιμότητα γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς (μετά-) νεωτερικότητας. Πρόκειται γιὰ μιὰ θεολογία πού διαλέγεται μὲ τὸν κόσμος καί τὸν πολιτισμό, ἀνοικτὴ στίς προκλήσεις τοῦ ἐκάστοτε κοσμοειδῶλου, ἀλλὰ ἐξάπαντος πιστὴ στὸν χριστιανικὸ τρόπο τοῦ θεολογεῖν, ὅπως αὐτός περιγράφεται καί ἀποτυπώνεται στὸ ἀποστολικὸ κήρυγμα καί τὸ Πατερικὸ φρόνημα, ὅταν βεβαίως τὸ φρόνημα αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο συστηματικῆς θεώρησης καί ἐρμηνείας στὸ φῶς τῆς αὐτο-Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ στὴν Ἱστορία.

Γ. Ὁ Jean Daniélou καί ἡ ὀρθόδοξη θεολογία.

1. Τὴν περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ ρωμαιοκαθολικὴ θεολογικὴ ἀναγέννηση τῆς *Nouvelle Théologie* ἄρχισε νά κάνει δυναμικά τὴν ἐμφάνισή της καί νά μεσουρανεῖ (1930-1960) στὴν Δυτικὴ Εὐρώπη, παρὰ τίς σφοδρὲς συχνὰ ἀντιδράσεις καί τὴν πολεμικὴ πού δέχθηκε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς *θεσμικῆς Ἐκκλησίας*, ἡ ὀρθόδοξη θεολογία βρισκόταν ἀντιμέτωπη μὲ μιὰ τριπλὴ πρό-

43. Πρβλ. πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τίς χρήσιμες μεθοδολογικὲς παρατηρήσεις στὸ Κ. Ἀγόρα, «Εἰσαγωγικὸ Σημείωμα», στὸ *Ἡ Ὁρθοδοξία ὡς Πολιτιστικὸ ἐπίτευγμα καί τὰ προβλήματα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου*. Τόμος Α': *Ἡ Ὁρθοδοξία ὡς πολιτιστικὸ ἐπίτευγμα*, Ἑλληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ), Πάτρα, 2002, σσ. 13-15.

κληση. Από τήν μία μεριά βρισκόταν έμπερίστατη λόγω τής δεινής θέσης τής Έκκλησίας στά κομμουνιστικά καθεστώτα στίς παραδοσιακά όρθόδοξες περιοχές τής Άνατολικής Εϋρώπης. Τήν ίδια στιγμή, όπου δέν είχε επικυριαρχήσει ή κομμουνιστική επανάσταση (όπως λ.χ. στήν Έλλάδα), ή θεολογία συνέχιζε νά άρκεϊται, στόν άπόηχο τής «βαβυλώνιας αϊχμαλωσίας»,⁴⁴ κατά κύριο λόγο σέ μία στείρα άναπαραγωγή άπηρχαιωμένων σχολαστικών προτύπων. Τήν ίδια στιγμή, μία ομάδα Ρώσων έμικρέδων στοχαστών (φιλοσόφων, θεολόγων κ.ά.),⁴⁵ οί όποιοι θά έξοριστούν άπό τόν Λένιν μεταξύ τών έτών 1922-23, καί ύστερα άπό μία περιδιάβαση στήν κεντρική Εϋρώπη, θά καταλήξουν έν τέλει στήν Γαλλία, όπου θά έρθουν σέ γόνιμο καί δημιουργικό διάλογο, μεταξύ άλλων, μέ τήν άναδυόμενη άναγέννηση τής ρωμαιοκαθολικής θεολογίας, έπιχειρώντας έτσι γιά πρώτη φορά, έπειτα άπό αιώνες, νά διαμορφώσουν μία ταυτότητα καί νά άναστοχαστούν πάνω σ' έναν διακριτά όρθόδοξο θεολογικό τρόπο. Δέν θά έπι-

44. Πρβλ. Γ. Φλωρόφσκυ, *Σταθμοί τής Ρωσικής Θεολογίας*, μέρος Α', Έργα 5, μτφρ. Ε. Γιούλτση, Π. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 1986 καί *Ways of Russian Theology. Collected Works part II* vol. 6 Buchervertriebsanstalt, Vaduz/Belmont Mass., 1987, όπου παρουσιάζεται μέ κριτικό τρόπο ένα πανόραμα τής Ρωσικής θεολογίας άπό τήν πτώση τής Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι τήν αγγή τοϋ 20οϋ αιώνα. Πρβλ. έπίσης καί μία άνάλογη κριτική έπισκόπηση τής έλληνικής θεολογίας στήν περίπτωση αυτή, μέσα άπό τό πρίσμα τοϋ αντιθετικού διπόλου «Άνατολή-Δύση», στό Χρ. Γιανναρά, *Όρθοδοξία καί Δύση στή Νεώτερη Έλλάδα*, Δόμος, Άθήνα, 1999. Έχει ένδιαφέρον ή παρατήρηση τοϋ Β. Gallaher, «Review of Chr. Yannaras *Orthodoxy and the West*» στό *Logos: A Journal of Eastern Christian Studies*, 50:3-4 (2009) σσ. 537-542, ό όποιος διαβλέπει όρισμένες όμοιότητες άνάμεσα στό κλασικό έργο τοϋ Florovsky, *Σταθμοί καί στό έπίσης σημαντικό έργο τοϋ Χρ. Γιανναρά*, *Όρθοδοξία καί Δύση*, καθώς καί στά δύο έργα περιγράφεται ή ψευδομόρφωση καί ή βαβυλώνια αϊχμαλωσία τής Όρθόδοξης θεολογίας στήν, μετά τήν πτώση τής Κωνσταντινούπολεως, έποχή. Γιά μία άνάλογη παρατήρηση πρβλ. τό παλαιότερο άρθρο τοϋ Π. Καλαϊτζίδη, «Θεολογία, λόγος περί Θεοϋ καί έπιστήμη τής Θεολογίας στόν Άρεοπαγίτη καί τόν Άκινάτη», *Σύναξη* (1997), σσ. 99-115, έδω 113.

45. Γιά μία πανοραμική περιγραφή τής μετακίνησης τών Ρώσων έμικρέδων πρός τήν Δύση καί τήν πνευματική άνθηση τής Όρθόδοξης θεολογίας βλ. Ant. Arjakovsky, *La génération des penseurs religieux de l'émigration russe*, L' Esprit et la Lettre, Kiev-Paris, 2002, καί σέ άγγλική μετάφραση: *The Way: Religious Thinkers of the Russian Emigration in Paris and their Journal 1925-1940*, trans. Jerry Ryan, University of Notre Dame Press, Notre Dame, Indiana, 2013' Émigration russe et culture spirituelle en Occident: Actes du colloque de l' association «Rencontres Culture et Théologie», Nice, 4-6 octobre 2010' *Contacts, Revue française de l' Orthodoxy*, 64 (2012), no 238: Vasileios Pnevmatikakis, «L' émigration russe et la naissance d' une orthodoxie française 1925-1953», *Slavica bruxellensia* [En ligne], 8 (2012), mis en ligne le 15 juin 2012, consulté le 16 juin 2014. URL: <http://slavica.revues.org/1068>; DOI: 10.4000/slavica.1068/

μείνουμε ἐδῶ στίς λεπτομέρειες αὐτῆς τῆς πολύπλευρης συνάντησης, ἀλλά θά ἐπιχειρήσουμε νά προσφέρουμε ἓνα περίγραμμα τῶν ζυμώσεων, προκειμένου νά διαπιστώσουμε σέ ποιό βαθμό ἡ *ressourcement* θεολογία τοῦ ρωμαιοκαθολικισμοῦ, ὅπως ἐκφράστηκε κυρίως στήν ἐκδοχή τῆς *Nouvelle Théologie* τοῦ Daniélou, ἄσκησε ἔμμεσα ἢ ἄμεσα ἐπίδραση στήν ἀναγέννηση πού ἔλαβε χώρα τήν ἴδια περίπου περίοδο καί στήν ὀρθόδοξη θεολογία.⁴⁶

Στό πλαίσιο τῆς συνάντησης τῶν Ρώσων ἐμιγκρέδων μέ ἐπιφανεῖς στοχαστές τῆς Δύσης, φαίνεται ὅτι ἰδιαίτερο ρόλο ἔπαιξε τό λεγόμενο «σεμινάριο τοῦ Berdyaev».⁴⁷ Παρέλκει στό σημεῖο αὐτό ὁποιαδήποτε ἀναφορά στήν σπουδαιότητα τοῦ μεγάλου Ρώσου στοχαστῆ. Ἐκεῖνο πού ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιά τό θέμα μας εἶναι οἱ συναντήσεις τῆς ομάδας αὐτῆς στοχαστῶν πού συγκεντρώνονταν, κατόπιν προσκλήσεως τοῦ Berdyaev, ἥδη ἀπό τό 1926, στήν προοπτική μιᾶς γόνιμης καί δημιουργικῆς ἀνταλλαγῆς ἀπόψεων καί ἀλληλογνωριμίας μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης. Στό σεμινάριο αὐτό λάμβαναν μέρος κορυφαῖοι στοχαστές τόσο ἀπό τήν ρωμαιοκαθολική πλευρά, ὅπως οἱ Jacques Maritain, Gabriel Marcel, Lucien Laberthonnière, Étienne Gilson, ὅσο καί ἀπό τήν προτεσταντική, ὅπως οἱ Marc Boegner, Wilfred Monod, μέ τήν συμμετοχή βεβαίως καί τῆς ἀφρόκρεμας τῶν Ρώσων ἐμιγκρέδων, μεταξύ ἄλλων τοῦ Berdyaev, τοῦ Φλωρόφσκυ, τοῦ Bulgakov, τῆς Lot-Borodine κ.ἄ. Στό πλαίσιο τῶν συναντήσεων αὐτῶν κατέστη προφανές στούς ὀρθόδοξους θεολόγους καί στοχαστές, ἡ ὑπαρκτή καί ἐνίοτε βαθιά διαφοροποίηση μεταξύ τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας καί τῶν δυτικῶν θεολογιῶν σέ ἐπιμέρους ζητήματα, χωρίς νά ἀπουσιάζει ὡστόσο καί ἡ θετική καί ἀμοιβαία ἀλληλεπίδραση (πρβλ. τόν περσοναλισμό τοῦ Marcel) καί ἡ δημιουργική ἀνταλλαγή ἀπόψεων. Μέσα στό κλίμα αὐτό τῆς διαλογικῆς (ἐνδεχομένως κάποτε καί πολεμικῆς καί μεταξύ τῶν ἴδιων τῶν

46. Γιά μία ἐνδιαφέρουσα συζήτηση τῆς ἀμοιβαίας ἀλληλεπίδρασης μεταξύ τῆς θεολογίας τῶν Ρώσων ἐμιγκρέδων καί τῆς *Nouvelle théologie*, βλ. τό πολύ ἐνδιαφέρον ἄρθρο τοῦ A. Louth, "French *Ressourcement* Theology and Orthodoxy: a Living Mutual Relationship?", *Ressourcement. A Movement for Renewal in twentieth-Century Catholic Theology*, ὅπ.π., σσ. 495-507.

47. Βλ. ἐνδεικτικά Andrew Blane, *Georges Florovsky: Russian Intellectual and Orthodox Churchman*, Andrew Blane (ed.), St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood New York, 1993, 54-55. Πρβλ. καί A. Louth "French *Ressourcement* Theology and Orthodoxy: a Living Mutual Relationship?", *Ressourcement. A Movement for Renewal in twentieth-Century Catholic Theology*, ὅπ.π.

Ὁρθόδοξων)⁴⁸ συνάντησης Ρώσων θεολόγων μέ δυτικούς διανοητές, θά κάνει τήν ἐμφάνισή της καί ἡ λεγόμενη «νεοπατερική σύνθεση», τό θεολογικό πρόγραμμα γιά τήν ἀναγέννηση τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας πού θά προτείνει ὁ Florovsky. Ἀναγνωρίζοντας τά ποικίλα ἀδιέξοδα τῆς δυτικῆς θεολογίας καί ὄντας σέ σφοδρή ἀντιπαράθεση πρός τήν Σοφιολογία τοῦ συμπατριώτη του Bulgakov, ὁ Florovsky θά προβάλλει τήν ἀνάγκη ἡ ὀρθόδοξη θεολογία νά ἀπεμπλακεῖ ἀπό τήν «βαβυλώνια αἰχμαλωσία» καί τήν «ψευδομόρφωσή»⁴⁹ τῆς στά σχολαστικά θεολογικά σχήματα τῆς Δύσης (τά ὁποῖα τήν ἴδια ἐποχή ἡ θεολογική ἀναγέννηση στήν γαλλική ρωμαιοκαθολική θεολογία εἶχε ἀρχίσει νά ἀποδομεῖ), κάνοντας λόγο γιά τήν ἀνάγκη ἐπιστροφῆς στίς πηγές (ressourcement), ἡ ὁποία θά βοηθήσει τήν ὀρθόδοξη θεολογία νά ἀνακτήσει τό Πατερικό φρόνημα καί ἥθος, προκειμένου νά ἀντιμετωπίσει δημιουργικά τόσο τίς καινούργιες προκλήσεις τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς (νεοπατερική σύνθεση), ὅσο καί νά μπορέσει νά ἀποκτήσει μία διακριτή ταυτότητα στό πλαίσιο τοῦ οἰκουμενικοῦ διαχριστιανικοῦ διαλόγου. Ἄν καί ὁ ἴδιος ὁ Florovsky δέν διευκρίνησε ποτέ μέ ξεκάθαρο τρόπο τίς προγραμματικές ἀρχές τοῦ προγράμματός του,⁵⁰ εἶναι βέβαιο ὅτι διαθέτει προφανεῖς συγγένειες μέ τήν θεολογική κοσμογονία πού λαμβάνει χώρα τήν ἐποχή ἐκείνη στούς καθολικούς κύκλους στό Παρίσι, καί ἡ

48. Στό πλαίσιο αὐτῶν τῶν συναντήσεων θά ἔρθῃ στήν ἐπιφάνεια ἡ ριζική διαφοροποίηση μεταξύ Φλωρόφσκυ καί Bulgakov γύρω ἀπό τήν σοφιολογία τοῦ τελευταίου. Πρβλ. ἐνδεικτικά τήν σχετική ἐκτενῆ ἀνάλυση στόν B. Gallaher, «Μιά ἐπανεξέταση τῆς Νεοπατερικῆς σύνθεσης; Ὁρθόδοξη ταυτότητα καί πολεμική στόν π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ καί τό μέλλον τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας», μτφρ. Α. Ψωμάς, Ε. Μπαρτζῆς, Ν. Ἀσπρούλης, *Θεολογία* 84:1 (2013), σσ. 25-92.

49. Ἡ υἱοθέτηση τοῦ ὅρου προέρχεται ἀπό τήν ἐπιστήμη τῆς ὀρυκτολογίας καί δηλώνει τήν ἀσυνήθη μορφή μέ τήν ὁποία ἐμφανίζεται κάποιο μεμονωμένο ἢ ὁμάδα ὀρυκτῶν, ὅπου, ἐνῶ οἱ ἀρχικῆς του διαστάσεις παραμένουν σταθερές, ἡ ἐξωτερική μορφή του ἔχει ὑποστεί ἀλλοίωση ἢ μεταβολή ἐξαιτίας τῆς ἐπίδρασης κάποιου ἄλλου ὕλικου. Ἡ χρήση τοῦ ὅρου συναντᾶται στόν O. Spengler (1880-1936) στό ἔργο τοῦ *Der Untergang des Abendlandes: Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte*, 1917. Βλ. ἐνδεικτικά Φλωρόφσκυ, «Ἡ κληρονομία καί ὁ σκοπός τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας», μτφρ. Ζ. Πλιάκου, *Θεολογία* 81:4 (2010), σσ. 4-25. Γιά κριτική θεώρηση τῆς θεολογικῆς χρήσης τοῦ ὅρου, πρβλ. D. Wendebourg, "Pseudomorphosis": A Theological Judgement as an Axiom for Research in the History of Church and Theology", μτφρ. Al. Riebe, *The Greek Orthodox Theological Review* 42: 3-4, 1997, σσ. 321-342.

50. Βλ. χαρακτηριστικά τό κείμενο πού ἐπέχει θέση «θεολογικῆς διαθήκης», στό Α. Blane, π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ. *Ἡ Ζωή καί τό ἔργο ἑνός μεγάλου θεολόγου*, μτφρ. Ἑλ. Ταμαρέση-Παπαθανασίου, Ἐν Πλῶ, Ἀθήνα, 2010, σσ. 278-285.

όποια χαρακτηρίζεται από τό κάλεσμα για ἐπιστροφή στίς Πατερικές πηγές, μέ σκοπό τήν ἀντιμετώπιση τοῦ κυρίαρχου ἀκόμη στό πρῶτο μισό τοῦ 20οῦ αἰῶνα νεοσχολαστικισμοῦ καί τῶν προκλήσεων τῆς νεωτερικότητας.

Στήν προοπτική αὐτή δέν θά πρέπει νά θεωρεῖται τυχαῖο ὅτι τό *opus magnum* τοῦ Ρώσου θεολόγου, οἱ *Σταθμοί τῆς Ρωσικῆς Θεολογίας*, ὅπου καταγγέλεται, ἀπό τήν μία μεριά, ὁ ἑτερο-προσδιορισμός τῆς ρωσικῆς ὀρθόδοξης θεολογίας ἀπό ἐξωτερικές φιλοσοφικές καί δυτικές ἐπιδράσεις («βαβυλώνια αἰχμαλωσία», «ψευδομόρφωση») καί, ἀπό τήν ἄλλη, ἀποτυπώνεται προγραμματικά ἡ ἀνάγκη ἀναβάπτισης τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας στίς πηγές της, συμπίπτει μέ τήν παράλληλη ἀνέλιξη τοῦ κινήματος τῆς θεολογικῆς ἀναγέννησης στήν ρωμαιοκαθολική θεολογία.⁵¹ Ἄν καί ὁ Florovsky θά ἔχει ὡς νοητό ἀντίπαλό του τήν ρωσική Σοφιολογία, ἐνῶ ὁ Daniélou τήν σχολαστική θεολογία καί τόν νεοθωμισμό, καί οἱ δύο θά δοῦν στήν ἐπιστροφή στό «Πατερικό φρόνημα», στήν μελέτη τῆς Πατερικῆς σκέψης, στήν καλλιέργεια τῶν Πατερικῶν σπουδῶν,⁵² τόν ἐνδεδειγμένο τρόπο ὑπέρβασης τῶν ἀδιεξόδων τῆς σύγχρονης θεολογίας καί τῶν προβλημάτων τῆς Ἐκκλησίας, καθῶς ἐπίσης καί τό μέσο ἀντιμετώπισης τῶν προκλήσεων πού ἔθετε ἡ νεωτερικότητα.⁵³ Πρός τήν κατεύθυνση αὐτή ὁ μέγας Ρώσος θεολόγος, ζώντας τήν περίοδο ἐκεῖνη στό ἐπίκεντρο τῶν θεολογικῶν ζυμώσεων καί ἐξελίξεων, θά ἀξιοποιήσει συχνά, εἰδικά μάλιστα στά ὠριμα θεολογικά του μελετήματα,⁵⁴ βασικές πτυχές τῆς θεολογίας τῆς Ἱστορίας τοῦ Daniélou, γεγονός πού θά τόν φέρει πολύ κοντά μέ τόν Γάλλο θεολόγο στόν τρόπο θεώρησης τῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας (λ.χ. καί οἱ δύο θά ἀποδώσουν μεγάλη σημασία στόν καιρό τῆς Ἐκκλησίας, θά κάνουν, λιγότερο ἢ περισσότερο, λόγο μέ τόν ἴδιο τρόπο γιά τήν «ἐγκαινιασθεῖσα ἐσχατολογία» κ.ἄ.).⁵⁵

51. P. Gavrilyuk, "Florovsky's Neopatristic Synthesis and the Future Ways of Orthodox Theology", George Demacopoulos-Aristotle Papanikolaou (eds.), *Orthodox Constructions of the West*, Fordham University Press, New York, 2013, σσ. 120-121.

52. P. Gavrilyuk, "Florovsky's Neopatristic Synthesis and the Future Ways of Orthodox Theology", ὁπ.π., σ. 121, ὁ ὅποιος βλέπει μία ἔμμεση «συνεργασία» τῶν δύο θεολόγων στό πλαίσιο τῶν σημαντικῶν Πατρολογικῶν Συνεδρίων τῆς Ὁξφόρδης κατά τήν δεκαετία τοῦ 1950.

53. Πρβλ. γιά τόν Daniélou, Marcellino D' Ambrosio, "Resourcement Theology, Aggiornamento and Hermeneutics of Tradition", *Communio* 18 (1991), σ. 538.

54. Βλ. χαρακτηριστικά τό προγραμματικό κείμενο τοῦ Ρώσου θεολόγου, «Ἡ δύσκολη θέση τοῦ χριστιανοῦ ἱστορικοῦ», *Χριστιανισμός καί Πολιτισμός*, Ἔργα 2, μτφρ. Ν. Πουρναρά, Ἐκδόσεις Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη, 1982, σσ. 40-85.

55. Γιά μία πρώτη ἐξέταση τῆς σχέσης τῶν δύο θεολόγων, πρβλ. Petr. Mikhaylov, "Revival of Theological Traditions in the XX Century", I. Tulcan, et. al. (eds.) *Accentues & Perspectives of*

Τήν ἴδια στιγμή ὁ Daniélou, ἀπό τήν πλευρά του, φαίνεται νά συμμερίζεται τήν σχετική ἐπιμονή τοῦ Florovsky γιά τόν *χριστιανικό Ἑλληνισμό*,⁵⁶ στόν βαθμό πού ἀναγνωρίζεται ὅτι στήν πορεία τῆς ἱστορίας τῆς σωτηρίας ἡ σάρκωση τοῦ Εὐαγγελίου στόν Ἑλληνισμό ἀποτελεῖ μία ἐξέχουσα στιγμή τῆς. Ἄν καί δέν εἶναι πάντοτε ἐφικτό νά διευκρινιστεῖ ἱστορικά ἡ (ἀμοιβαία σέ κάποιο βαθμό) σχέση τοῦ Daniélou ἢ ἄλλων ἐκπροσώπων τῆς *Nouvelle Théologie* μέ Ὁρθόδοξους θεολόγους τῆς ἐποχῆς, στήν προκειμένη περίπτωση ἡ στενή θεολογική σχέση μεταξύ τῶν δύο ἀνδρῶν θά ἐκφραστεῖ καί στό ἐπίπεδο τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων, καθώς ἔχει διασωθεῖ σχετική ἀλληλογραφία μεταξύ τοῦ Daniélou καί τοῦ Florovsky,⁵⁷ ἐνῶ ὁ Γάλλος θεολόγος θά λάβει μέρος σέ τιμητικό ἀφιερωματικό τόμο γιά τόν Ρῶσο ὁμολογό του.⁵⁸

Παράλληλα, ὁ Daniélou θά γράφει μία πολύ ἐνδιαφέρουσα εἰσαγωγή στό βιβλίο τῆς Lot-Borodine γιά τήν θέωση τοῦ ἀνθρώπου σύμφωνα μέ τούς Ἑλληνας Πατέρες. Πρόκειται γιά ἓνα βιβλίο τό ὅποιο, ἂν καί θά ἐκδοθεῖ μόλις τό 1970,⁵⁹ δηλαδή περισσότερο ἀπό μία δεκαετία ἀπό τόν θάνατο τῆς

Orthodox Dogmatic Theology as part of Church Mission in Today's World, Center for Theological - Historical and Pastoral-Missionary Prognosis Studies from the Theology Faculty of Arad, Arad, 2007, σσ. 168-176. Γιά τό γεγονός ὅτι ἡ νεοπατερική σύνθεση, ὅπως τήν κατανοεῖ ὁ Florovsky, ἔχει στό ἐπίκεντρό της τήν Βίβλο, ὡς *Heilsgeschichte*, πρόκειται δηλαδή, κατ' οὐσίαν, γιά ἓνα πρόγραμμα θεολογίας τῆς Ἰστορίας, βλ. τό ἄρθρο μας "The Bible as *Heilsgeschichte*: The Basic Axis and Scope of Georges Florovsky's Neo-patristic Synthesis", S. Darchaert - M. Baker (eds.) *What is the Bible?*, Fortress Press, Minneapolis, MN, 2014 (ὑπό ἔκδοσης).

56. Βλ. ἐνδεικτικά Γ. Φλωρόφσκυ, «Πατερικές σπουδές καί σύγχρονη θεολογία», (μτφρ. Ἰ. Κουτσουρίδη), *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, 73: 735, (1990) σ. 808· τοῦ ἰδίου, «Οἱ δρόμοι τῆς ρωσικῆς θεολογίας», *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἰστορίας*, Ἔργα 4, μτφρ. Π. Πάλλης (Π. Πουρναράς· Θεσσαλονίκη, 1979) σσ. 226-232· τοῦ ἰδίου "Christian Hellenism", *Orthodox Observer* 442 (1957), σσ. 9-10. Γιά μία κριτική ἀξιολόγηση τοῦ τρόπου πού προσλήφθηκε ἡ περὶ «χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ» θεωρία ἀπό τήν νεοελληνική ὀρθόδοξη θεολογία πρβλ. Π. Καλαϊτζίδη, «Ὁ "χριστιανικός Ἑλληνισμός" τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ καί οἱ Ἑλληνες θεολόγοι τῆς γενιᾶς τοῦ '60», *Θεολογία*, 81: 4 (2010) σσ. 247-288.

57. Στό τμήμα τοῦ ἀρχείου τοῦ Florovsky πού διασώζεται στό Θεολογικό Σεμινάριο τοῦ ἁγίου Βλαδιμήρου στήν Νέα Ὑόρκη, ὑπάρχει ἐπιστολή τοῦ Γάλλου θεολόγου πρὸς τόν Florovsky πού χρονολογεῖται τό 1968 (Εὐχαριστῶ τόν ἀγαπητό φίλο π. Matthew Baker γιά τήν σχετική ὑπόδειξη).

58. J. Daniélou, "Metempsychosis in Gregory of Nyssa", *Orientalia Christiana Analecta. The Heritage of the Early Church: Essays in Honor of the Very Reverend G. V. Florovsky*, Pontificum Inst. Studiorum Orientalium, Rome, 1973, σσ. 227-243.

59. M. Lot-Borodine, *La déification de l'homme selon la doctrine des Pères grecs*, Préface par le Cardinal Jean Daniélou, Cerf, Paris, 1970, 2011, σσ. 9-18 (στήν πρώτη ἔκδοση).

Ρωσίδας θεολόγου, περιλαμβάνει άρθρα που πρωτοκυκλοφορούν περί τό τέλος της δεκαετίας του '30. Έκει ο Γάλλος θεολόγος περιγράφει μέ λαγάρó τρόπο τήν σπουδαιότητα καί τήν αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος τής δυτικής θεολογίας γιά τήν μυστική θεολογία τής Άνατολής, ένω δέν θά διστάσει νά έπισημάνει ότι ó ίδιος έμπνεύστηκε σέ σημαντικό βαθμό από τό βαθιά πνευματικό έργο τής Lot-Borodine κατά τήν συγγραφή τής Διατριβής του, καθώς του άνέδειξε μέ περισσή προφάνεια τό όραμα του μεταμορφωμένου από τίς θείες ενέργειες ανθρώπου.⁶⁰ Τό γεγονός αυτό έπιβεβαιώνει τήν βαθιά συγγένεια του Γάλλου θεολόγου τόσο μέ τήν Πατερική καί μυστική θεολογία καί πνευματικότητα, όσο καί μέ τήν σύγχρονη άνάγνωσή της από τούς Ρώσους όρθόδοξους θεολόγους.⁶¹

Ένας άκόμα σημαντικός εκπρόσωπος τής νεοπατερικής θεολογίας, ό Vladimir Lossky, φαίνεται ότι γνωριζόταν μέ τόν Γάλλο θεολόγο, στό πλαίσιο του περίφημου κύκλου καί του όμώνυμου περιοδικού *Dieu Vivant*,⁶² άν καί δέν φαίνεται ότι έχει διασωθει σχετική άλληλογραφία μεταξύ του ίδιου καί του Daniélou ή άλλων εκπροσώπων τής *Nouvelle Théologie* (λ.χ. του H. de Lubac). Όστόσο, τό έργο του Ρώσου θεολόγου άφήνει τήν έντύπωση ότι έχει δεχθεί τήν γόνιμη (άμοιβαία;) επίδραση τής θεολογικής αναγέννησης τής περιόδου εκείνης στόν χώρο τής γαλλόφωνης ρωμαιοκαθολικής θεολογίας. Ό Lossky θά σπουδάσει στήν Σορβόννη καί υπό τήν καθοδήγηση του περίφημου μεσαιωνιστή Étienne Gilson θά συντάξει τήν διδακτορική του διατριβή του γιά τόν Meister Eckhart. Τό πρώιμο ενδιαφέρον του Lossky γιά τόν Διονύσιο Άρεοπαγίτη⁶³ καί στήν συνέχεια γιά τήν μυστική

60. J. Daniélou, "Introduction", στό M. Lot-Borodine, *La déification de l' homme*, όπ.π., σ. 10.

61. A. Louth, "French Ressourcement Theology and Orthodoxy: a Living Mutual Relationship?", όπ.π., σσ. 495-507, όπου ό συγγραφέας έπιχειρηματολογεί, μέ άφορμή τήν περίπτωση τής «Είσαγωγής» του Γάλλου θεολόγου στό βιβλίο τής Lot-Borodine, ύπέρ μιās άμοιβαίας άλληλεπίδρασης μεταξύ θεολογικής αναγέννησης στήν γαλλόφωνη ρωμαιοκαθολική θεολογία καί εκπροσώπων τής νεοπατερικής θεολογίας, τουλάχιστον σέ επίπεδο έμπνευσης.

62. R. Williams, *The Theology of Vladimir Nikolaievic Lossky: An Exposition and Critique*, Oxford University Press, Oxford, 1975, σσ. 1-31· Sarah Coakley, "«Eastern Mystical Theology» or Western «Nouvelle Theologie»? On the Comparative Reception of Dionysius the Areopagite in Lossky and de Lubac", *Orthodox Constructions of the West*, όπ.π., σ. 313, ύποσ. 37, καί σ. 315, ύποσ. 56.

63. Πρβλ. Vl. Lossky, «La notion des "analogies" chez le Ps.-Denys l'Aréopagite», *Archives d' histoire doctrinale et litteraire du Moyen Age* 5 (1930), σσ. 279-309, καί λίγα χρόνια άργότερα, "La théologie negative dans la doctrine de Denys l' Aréopagite", *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 28 (1939), σσ. 204-221.

θεολογία της ανατολικής Πατερικής παράδοσης⁶⁴ δέν μπορεί παρά νά ιδωθεί στο πλαίσιο της (ἀμοιβαίας) ἀλληλεπίδρασης μεταξύ της ρωμαιοκαθολικής *ressourcement* καί, μεταξύ ἄλλων, τοῦ ἔργου τοῦ Daniélou, *Platonisme et Théologie mystique: doctrine spirituelle de saint Grégoire de Nysse*, καί της ὀρθόδοξης θεολογικῆς ἀναγέννησης πού ἀρχίζει νά λαμβάνει χώρα ἐκεῖνη τήν περίοδο.

Πρὶν προχωρήσουμε στήν ἐξέταση τῶν σχέσεων τοῦ Daniélou μέ ἐκπροσώπους της νεοελληνικῆς θεολογίας, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία νά ἀναφερθοῦμε σ' ἕναν ἀκόμη ὀρθόδοξο θεολόγο καί διανοητή της διασποράς πού, ἂν καί δέν ἀνήκει στοὺς Ρώσους ἐμιγκρέδες, δέχθηκε τήν ἐπίδρασή τους καί συνέβαλε, καί ἐκεῖνος στήν συνέχεια σέ σημαντικό βαθμό στήν ἀνθιση της γαλλόφωνης ὀρθόδοξης θεολογίας μέ ἐπίκεντρο τό Θεολογικὸ Ἰνστιτοῦτο τοῦ Ἀγίου Σεργίου. Πρόκειται γιὰ τόν Olivier Clément (1921-2009),⁶⁵ ὁ ὁποῖος, σ' ἕνα σύντομο σημείωμά του στό πλαίσιο ἀφιερωματικοῦ τόμου γιὰ τόν Γάλλο θεολόγο,⁶⁶ θά περιγράψει μέ εὐγλωττο τρόπο τόσο λεπτομέρειες της φιλικῆς του σχέσης μαζί του, ὅσο καί ἐπιμέρους πτυχές καί γνωρίσματα τοῦ χαρακτήρα καί της ζωῆς του (λ.χ. τό πῶς ἀντιμετώπιζε τήν ἔξαρση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τόν μαρξισμό, στὸν ἀπόηχο τῶν γεγονότων τοῦ Μάη τοῦ '68 κ.ἄ.), καθὼς καί της θεολογικῆς του σκέψης (λ.χ. τήν σπουδαιότητα της Πατερικῆς σκέψης στήν προοπτικὴ ἀντιμετώπισης τῶν κρίσιμων νεωτερικῶν προβλημάτων).

Ἐάν ἡ σχέση τῶν Ρώσων ἐμιγκρέδων μέ τήν θεολογικὴ κοσμογονία πού ἐλάμβανε χώρα στήν Γαλλία τήν ἐποχὴ ἐκεῖνη, ἦταν πολὺπλευρὴ καί ἀφοροῦσε τόσο τό ἐπίπεδο τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων, ὅσο καί ἐκεῖνο της θεολογικῆς ἔμπνευσης καί ἀλληλεπίδρασης, δέν φαίνεται νά συμβαίνει τό ἴδιο ὅσον ἀφορᾷ καί στήν ἐλληνόφωνη θεολογία της ἐποχῆς ἐκεῖνης, ἀλλὰ λιγότερο ἢ περισσότερο καί σήμερα. Μία σύντομη περιδιάβαση σέ ἐπιφανεῖς ἐκπροσώπους της θεολογικῆς γενιᾶς τοῦ '60 στήν Ἑλλάδα θά ὀδηγήσει στό συ-

64. Βλ. V. Lossky, *Essai sur la théologie mystique de l'Église d'Orient*, Aubier, Paris, 1944· τοῦ ἰδίου, *Vision de Dieu*, Delachaux et Niestle, Neuchâtel, 1962.

65. Βλ. ἐνδεικτικὰ γιὰ τό πρόσωπο καί τό ἔργο του, «Un grand théologien orthodoxe du XXe siècle: Olivier Clément (1921-2009)», *Contacts, Revue française de l'Orthodoxie* 61 (2009), no 228· Un grand témoin de l'Orthodoxie au XXe siècle: Olivier Clément (1921-2009), *Contacts, Revue française de l'Orthodoxie* 66 (2014), no 247· Dossier Olivier Clément, *Revue Nunc* (numéro 7, avril 2005), Franck Damour, *Olivier Clément, un passeur: Son itinéraire spirituel et théologique*, Anne Sigier, Québec, 2003.

66. Olivier Clément, «Rencontres avec J. Daniélou», M.-J. Rondeau (ed.) *Jean Daniélou, 1905-1974*, ὁπ.π., σσ. 181-186.

μπέρασμα ότι, αν και οι περισσότεροι συστοιχοῦνται μέ τήν κυρίαρχη ἐπιστροφή στίς πηγές καί εἰδικά τήν Πατερική σκέψη στό πλαίσιο τῆς διαχριστιανικῆς θεολογίας, ὥστόσο φαίνεται ὅτι ἀπουσιάζει ὅποιαδήποτε δημιουργική συνάντηση σέ ἐπίπεδο θεολογίας μέ τούς ἐκπροσώπους τῆς Πατερικῆς θεολογικῆς ἀναγέννησης στό πλαίσιο τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν περίπτωση τοῦ Daniélou. Ἄς ρίξουμε, ὥστόσο, μία πιό προσεκτική ματιά σέ ὀρισμένους ἐπιφανεῖς ἐκπροσώπους αὐτῆς τῆς γενιᾶς, ξεκινώντας μέ τό ἔργο τοῦ κορυφαίου Ἑλληνα στοχαστῆ Χρήστου Γιανναρά.

Ὁ Γιανναράς θά εἶναι ἴσως ὁ πρῶτος ὁ ὁποῖος θά φέρει, σέ μία πρώιμη ἐποχή, σέ ἐπαφή τό ἑλληνικό θεολογικό κοινό μέ κείμενα τοῦ Γάλλου θεολόγου. Στό πρωτοποριακό γιά τήν ἐποχή του (δεκαετία τοῦ '60) περιοδικό *Σύνορο*,⁶⁷ τοῦ ὁποῖου τήν εὐθύνη εἶχε ὁ Ἑλληνας φιλόσοφος καί θεολόγος, θά δημοσιευτοῦν σέ ἑλληνική μετάφραση δύο κείμενα τοῦ Daniélou.⁶⁸ Θά περίμενε κανεῖς ὅτι τό ἐνδιαφέρον γιά τήν *ἱστορία* τοῦ Γάλλου θεολόγου θά ἐπιδράσει καταλυτικά στήν ἑλληνόφωνη ὀρθόδοξη θεολογία τῆς ἐποχῆς, ἡ ὁποία (παρ)ἀκολουθοῦσε τό κάλεσμα τῶν Ρώσων ἐμιγκρέδων γιά τήν ἐπιστροφή στίς πηγές καί τήν ἀπαλλαγή ἀπό τόν δάνειο σχολαστικισμό. Παρ' ὅλη τήν κοσμογονία πού συντελεῖται στόν δυτικό θεολογικό κόσμο, ἡ ἀποσπασματική καί περιστασιακή αὐτή εἰσαγωγή τῆς σκέψης τοῦ Γάλλου θεολόγου στήν Ἑλλάδα, θά ἀξιοποιηθεῖ, ὡς ἕναν μόνο βαθμό, στήν πρωτόλεια συνάντηση πού ἐπιχειρεῖ ἡ ἑλλαδική θεολογία μέσῳ τοῦ *Συνόρου*, μέ τήν κυρίαρχη μαρξιστική ἰδεολογία ἀλλά καί τά ἐπιμέρους ἐθνικιστικά φαινόμενα πού διαρκῶς κάνουν τήν ἐμφάνισή τους σέ μία περίοδο ἔντονης πολιτικῆς καί ἰδεολογικῆς ἀντιπαλότητας σέ διεθνές ὅσο καί ἐγχώριο ἐπίπεδο. Τήν ἴδια στιγμή, ὥστόσο, εἶναι προφανές ὅτι ἡ θεολογία τῆς

67. Γιά μία πρώτη κριτική ἀξιολόγηση τῆς συμβολῆς τοῦ περιοδικοῦ *Σύνορο* στήν εὐρύτερη θεολογική ἀναγέννηση τῆς ἐποχῆς στήν ἑλληνόφωνη ὀρθόδοξη θεολογία, πρβλ. Στ. Ζουμπουλᾶκη, «Τό “Σύνορο” καί ὁ Χρήστος Γιανναράς - Ἡ θεολογική πρόταση τῆς ἀποθηκοποίησης τοῦ Χριστιανισμοῦ», στόν συλλογικό τόμο, Π. Καλαϊτζίδης - Θ.Ν.Παπαθανασίου - Θ. Ἀμπατζίδης (ἐπιμ.), *Ἀναταράξεις στή Μεταπολεμική Θεολογία. Ἡ “Θεολογία τοῦ '60”*, Ἰνδικτος, Ἀθήνα, 2009, σσ. 315-326, καί Θ. Ν. Παπαθανασίου, «Ἡ “Γενιά τοῦ '60” καί ἡ Ἱεραποστολή. Δυσπιστία, δημιουργικότητα, ἀμνηχανία», *Ἀναταράξεις στή Μεταπολεμική Θεολογία. Ἡ “Θεολογία τοῦ '60”*, ὁπ.π., σσ. 397-411.

68. Τό πρῶτο εἶναι ἀπόσπασμα ἀπό τό *μυστήριο τῆς ἱστορίας*, μέ τίτλο «Ἱστορία μαρξιστική καί ἱστορία μυστηριακή», *Σύνορο* 31 (1964), σσ. 145-152, τό ὁποῖο ἐντάσσεται στό ἀφιέρωμα «Ὁρθοδοξία καί Μαρξισμός», ἐνῶ τό δεύτερο ἔχει τίτλο «Ὁ Χριστιανικός λαός κατά τόν Réguy», *Σύνορο* 38 (1966), σσ. 108-115, στό πλαίσιο τοῦ ἀφιέρωματος «Ὁρθοδοξία καί Ἐθνικισμός».

Ιστορίας πού βρίσκεται στο επίκεντρο τόσο της *Nouvelle Théologie* όσο και του έργου του Daniélou, όσο μπορούσε βέβαια να γίνει κατανοητή με τον αποσπασματικό αυτόν τρόπο, δεν φαίνεται ότι έπηρέασε σε κάτι τον θεολογικό τρόπο της νεοελληνικής θεολογίας (όπως αποδεικνύεται από την πορεία συνόλης της σκέψης, ειδικά του Γιανναρά, και όχι μόνο), ή οποία αναζητούσε προφανώς στηρίγματα στον προωθημένο θεολογικό και φιλοσοφικό στοχασμό της Δύσης για να αντιπαρατεθεί με τις κοσμικές ιδεολογίες και ρεύματα της εποχής.⁶⁹ Τήν ίδια στιγμή, ενώ ο Χρήστος Γιανναράς φέγει τον Παναγιώτη Τρεμπέλα,⁷⁰ για το γεγονός ότι, κατά την συγγραφή της τρίτομης *Δογματικής* του, δεν έλαβε υπ' όψιν του την θεολογική κοσμογονία πού συντελείται την δεκαετία του '50 και '60 στην Δύση (άναφερόμενος μεταξύ άλλων και στον Daniélou), δεν δείχνει ωστόσο κι ο ίδιος να έχει υποψιαστεί ή να προβληματίζεται βαθύτερα σχετικά με τις θεολογικές προϋποθέσεις του θεολογικού προγράμματος του Γάλλου θεολόγου και ειδικά όσον αφορά στην θεολογία της Ιστορίας.⁷¹

69. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο ίδιο αφιέρωμα του περιοδικού *Σύνορο* για τον μαρξισμό, θά φιλοξενηθεί και κείμενο ενός μεγάλου Ρώσου θεολόγου, του π. Σέργιου Bulgakov, με τίτλο «Ορθοδοξία και οικονομική ζωή», του οποίου η θεολογική σκέψη παραμένει σχεδόν άγνωστη στην Ελλάδα, ενώ τα τελευταία χρόνια παρατηρείται έξαρση του ενδιαφέροντος για την σκέψη του, ειδικά στον αγγλοσαξονικό κόσμο. Για μία πρώτη, ευρύτερου χαρακτήρα, γνωριμία με το πρόσωπο και το έργο του Ρώσου στοχαστή στην ελληνική βιβλιογραφία, βλ. την μονογραφία του Δ. Μπαλτά, *Sergius Bulgakov (1871-1944)*, Αθήνα, 2005, καθώς και τις μεταφράσεις έργων του Bulgakov στα ελληνικά από τον Δημήτριο Μπαλτά όπως: «Ο Τολστόι και η Έκκλησία», στο: Δ. Μπαλτά, *Οι Ρώσοι φιλόσοφοι, 19ος-20ος αιώνας*, Σαββάλας, Αθήνα, 2002, σσ. 54-67. «Ο Karl Marx ως θρησκευτικός τύπος», εκδ. Άθως, Αθήνα, 2004. Βλ. επίσης και το έπετειακό κείμενο του Δ. Μπαλτά, «Έβδομηχρονία από τον θάνατο του Σ. Μπουλγκάκωφ» (*Άρδην*, τ. 95, 2014, σσ. 81-82). Για την ευρύτερη θεολογική συμβολή του μεγάλου Ρώσου θεολόγου προβλ. επίσης τα κείμενα μας «“Επόμενοι της αγίας Πατράς...” Ο διάλογος μεταξύ Φλωρόφσκυ και Bulgakov σε σχέση με τον τρόπο ανάγνωσης της Παράδοσης. Εισαγωγικές παρατηρήσεις», *Θεολογία*, 81: 4 (2010), σσ. 225-246. «Σοφιολογία vs Νεοπατερική Σύνθεση. Σχόλιο για τη σχέση χτιστού και Άκτιστου και τη Δημιουργία στους Bulgakov και Φλωρόφσκυ και το μεθοδολογικό έρώτημα στην θεολογία», *Επιστημονική Επιθεώρηση του Μεταπτυχιακού Προγράμματος “Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία” τόμος Α' ΕΑΠ*, Πάτρα, 2010, σσ. 319-350. «Quid Athenae Hierosolymis? Τό δίλλημα πίστη ή / και λογική στη θεολογία. Οι προτάσεις της ρωσικής θεολογικής και φιλοσοφικής σκέψης», στο Στ. Ζουμπουλάκη (έπιμ.) *Ο Θεός της Βίβλου και ο Θεός των Φιλοσόφων*, Άρτος Ζωής, Αθήνα, 2012, σσ. 501-531.

70. Προβλ. Χρ. Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, Δόμος, Αθήνα, 1999, σ. 339.

71. Πρέπει να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι ο Γιανναράς φαίνεται να υιοθετεί κάποτε, στον βαθμό πού εξυπηρετεί την δική του έρμηνευτική προσέγγιση, στον Νόμο της Παλαιάς Δια-

Από τήν άλλη μεριά, ὁ Μητροπολίτης Περγάμου Ἰωάννης Ζηζιούλας, ἂν καί ἀναφέρεται συχνά (ἔστω καί περιστασιακά) σέ μελέτες τοῦ Daniélou,⁷² δέν φαίνεται, καί ἐκεῖνος μέ τήν σειρά του, νά τόν ἀκολουθεῖ στήν διαμόρφωση μιᾶς θεολογίας τῆς Ἱστορίας, καθὼς τό ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός του ἐστιάζεται σχεδόν ἀποκλειστικά στήν ἀντιπρόταση -μέ ἀφετηρία τήν εὐχαριστιακή ἐμπειρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας- μιᾶς νέας προσωποκεντρικῆς ὄντολογίας, στόν ἀντίποδα τῆς οὐσιοκεντρικῆς ὀντολογίας, πού κυριαρχεῖ διαχρονικά, σύμφωνα μέ τόν ἴδιο, στήν δυτική φιλοσοφική παράδοση. Τήν ἴδια στιγμή ὁ Ζηζιούλας, στίς *Παραδόσεις Χριστιανικῆς Δογματικῆς: Παράρτημα Ζ' Δυτική Θεολογία* (Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1984-85),⁷³ θά ἀναφερθεῖ μᾶλλον κριτικά στόν Γάλλο θεολόγο, στόν βαθμό πού ὁ διαπρεπής Ἑλληνας θεολόγος, περιγράφοντας μέ σαφήνεια τά διακριτικά γνωρίσματα τῆς δυτικῆς σκέψης (πρόταξη τῆς ἠθικῆς, τῆς πράξης, ἐνδιαφέρον γιά τήν ἱστορία κ.λπ.), θά ἀναδείξει τήν διάσταση, ἂν ὅχι ἀσυμβατότητα, πού ὑπάρχει μέ τήν ὀρθόδοξη θεώρηση, ἡ ὁποία ὡς λειτουργική, καί ὡς ἐκ τούτου περισσότερο μετα-ἱστορική, βρίσκεται στόν ἀντίποδα τῆς δυτικῆς σκέψης.

Ὁ Ζηζιούλας θά προχωρήσει, ἐπιπλέον, σέ μία κριτική ἀνάγνωση καί ἀξιολόγηση τοῦ τυπολογικοῦ συμβολισμοῦ, τόν ὁποῖο ὁ Daniélou ἐπεξεργάζεται, μεταξύ ἄλλων, καί στό βιβλίο του *Bible et liturgie, la Théologie biblique des sacrements et des fêtes d'après les Pères de l'Église*, ἀντιπροτείνοντας, μέ τήν σειρά του, μία ρηξικέλευθη πράγματι καί ἰδιαζόντως πρωτότυπη θεώρηση, αὐτή τοῦ εἰκονολογικοῦ συμβολισμοῦ (εἰκῶν στόν ἀντίποδα τοῦ τύπου), τήν ὁποία, σύμφωνα μέ τόν Μητροπολίτη Περγάμου, ὁ Γάλλος θεολόγος δέν διέθετε τίς κατάλληλες προϋποθέσεις γιά νά μπορέσει νά συλλάβει.⁷⁴

θήκης, τήν σχετική τυπολογική θεώρηση τοῦ Γάλλου θεολόγου (βλ. *Ἡ Ἐλευθερία τοῦ Ἥθους*, Ἰκαρος, Ἀθήνα, ³2002, σ. 80).

72. Πρβλ. ἐνδεικτικά, John D. Zizioulas, *Being as Communion*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 1985, σσ. 74-75 (ὕπ. 22, καί 30 ἀντίστοιχα), ὅπου χρησιμοποιοῦνται μελετήματα, ὅπως τό *Message évangélique et culture hellénistique aux IIe et IIIe siècles, Histoire des doctrines chrétiennes avant Nicée*, vol. 2, Desclée, Tournai, 1961, ἢ τό *Origène*, 1962.

73. Πρβλ. τήν διαδικτυακή τοποθεσία <http://www.oodegr.com/oode/dogmat1/P1.htm> (τελευταία πρόσβαση, 30 Μαΐου 2014), καί John Zizioulas "Eschatology and History", *The One and the Many. Studies on God, Man, the Church and the World Today*, Sebastian Press, Alhambra, 2010, σ. 128.

74. Πρβλ. Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα, «Συμβολισμός καί ρεαλισμός στήν Ὀρθόδοξη λατρεία», *Σύναξη* 71 (1999), σσ. 6-21.

Συζητώντας τίς πιθανές επιδράσεις ή σχέσεις του Daniélou με εκπροσώπους της νεοελληνικής θεολογίας, θά πρέπει αναμφίβολα κάποιος νά αναφερθεί στην περίπτωση του Παναγιώτη Νέλλα (1936-1986). Όπως σημειώνει ο ίδιος στο βιογραφικό σημείωμα πού υπάρχει σέ υπόμνημα πού είχε υποβάλει στην Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, είχε την τύχη νά σπουδάσει, μέ υποτροφία της Ρωμαιοκαθολικής Έκκλησίας, Πατρολογία στό Παρίσι, υπό την καθοδήγηση του Jean Daniélou. Όπως θά σημειώσει χαρακτηριστικά: «Κύριος διδάσκαλός μου υπήρξε ό καθηγητής Jean Daniélou, του οποίου ή πατρολογική μέθοδος συνίστατο, όπως είναι γνωστό, στην χρησιμοποίηση της πιό αυστηρής επιστημονικής (φιλολογικοϊστορικής καί κριτικής) έρευνας γιά την θεολογική έμβάθυνση στην σκέψη των Πατέρων». Σέ συνεργασία μέ τον Daniélou (καί τον Ρώσο Όρθόδοξο π. Boris Bobrinskoy), θά συνεχίσει τίς σπουδές του στό Ίνστιτούτο Όρθόδοξης θεολογίας του Αγίου Σεργίου, ενώ θά έχει «ένεργό (διδασκτικό) μέρος σέ πανεπιστημιακά φροντιστήρια οργανωμένα από τον Jean Daniélou» κι άλλους, σχετικά μέ την όρθόδοξη προσέγγιση καί κατανόηση των Πατέρων.⁷⁵ Η πατρολογική μέθοδος του Daniélou, όπως περιγράφεται από τον αείμνηστο Έλληνα θεολόγο, φαίνεται ότι βρίσκει εφαρμογή στό μελέτημα του Νέλλα μέ τίτλο *Προλεγόμενα είς την μελέτην του Νικολάου Καβάσιλα*,⁷⁶ στον βαθμό πού εξετάζει ιστορικοκριτικά τό έργο του βυζαντινού θεολόγου. Αξίζει επίσης νά σημειωθεί, στην συνάφεια αυτή, ότι ό Νέλλας θά δώσει τά εϋσημα στον Γάλλο θεολόγο,⁷⁷ καθώς ό τελευταίος θά είναι από τους λίγους πού θά διερευνήσουν τό ζήτημα των «δερμάτων χιτώνων» στό πλαίσιο της θεολογίας του Γρηγορίου Νύσσης, ένα θέμα τό όποιο δέν είχε τύχει μέχρι τότε της δέουσας προσοχής από την νεώτερη πατρολογική έρευνα.

Μία κομβική στιγμή στην σχέση της νεοελληνικής όρθόδοξης θεολογίας μέ τό έργο του Daniélou αποτελεί αναμφίβολα ή ελληνική μετάφραση καί έκδοση υπό την καθοδήγηση του αείμνηστου καθηγητή Σάββα Αγουρίδη, από τό πρωτοποριακό Βιβλικό Ίδρυμα Άρτος Ζωής, ενός από τά σημαντικότερα βιβλία του θεολόγου της *Nouvelle Théologie*. Πρόκειται γιά τό βιβλίο

75. Π. Νέλλα, «Υπόμνημα πρós τή Θεολογική Σχολή του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Βιογραφικά, σπουδές, επιστημονικές εργασίες καί δραστηριότητες», *Σύναξη* 80 (2001), σσ. 9-32, έδω σ. 10.

76. Αθήνα, 1968.

77. Π. Νέλλα, «Υπόμνημα πρós τή Θεολογική Σχολή του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης...», *όπ.π.*, σσ. 24-25.

*Ἁγία Γραφή καί Λειτουργία. Ἡ Βιβλική θεολογία τῶν μυστηρίων καί τῶν ἑορτῶν κατά τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.*⁷⁸ Χωρίς ἀμφιβολία, πρόκειται γιὰ μία μνημειώδη σέ σπουδαιότητα ἔκδοση, ἡ ὁποία ὀφείλει νά ἐνταχθεῖ στήν προσπάθεια μεμονωμένων ἐκφραστῶν τῆς νεοελληνικῆς θεολογικῆς ἀναγέννησης νά συμβάλουν στήν ἐπανασύνδεση τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τοῦ βιβλικοῦ πνεύματος μέ τήν πλούσια λειτουργική παράδοση τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, καθὼς πρόκειται γιὰ ἕναν δεσμό, ὁ ὁποῖος δέν ἦταν, καί ἐξακολουθεῖ νά μὴν εἶναι, δεδομένος, παρὰ τὰ περὶ τοῦ ἀντιθέτου ὑποστηριζόμενα.

Ἀπό τήν σύντομη αὐτή περιδιάβαση στίς σχέσεις καί τήν ἐπίδραση πού εἶχε τό ἔργο τοῦ Daniélou σέ πρόσωπα καί ρεύματα τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα, εἶναι προφανές ὅτι ἡ σχέση αὐτή ὑπῆρξε ἄλλοτε βαθύτερη, ἄλλοτε ἐνδεχομένως καί ἀμοιβαία, ἐνῶ δέν ἔλειψε συχνά καί ὁ κριτικός ἀντίλογος. Τήν ἴδια στιγμή, ὡστόσο, εἶναι ἐπίσης προφανές ὅτι ἡ συνάντηση τοῦ ἔργου τῶν Ἑλλήνων θεολόγων μέ ἐκεῖνο τοῦ Γάλλου ὁμολόγου τους, φαίνεται νά περιορίζεται, λιγότερο ἢ περισσότερο, στό ἐπίπεδο τῶν θέσεων καί τῶν προτάσεων, ἐνῶ δέν φαίνεται ὅτι ἔχει ἀγγίξει ιδιαίτερα τόν θεολογικό τρόπο καί τήν μεθοδολογία τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας.⁷⁹ Φαίνεται, δηλαδή, ὅτι ἐνῶ μέ εὐκολία υἱοθετήθηκαν ἐπὶ μέρους θέσεις σχετικὰ λ.χ. μέ τὰ χαρακτηριστικά τῆς δυτικῆς θεολογίας, ἡ ἀντιμετωπίστηκε συχνά θετικά ἡ πρόταση γιὰ ἐπιστροφή στίς πηγές τῆς θεολογίας (εἰδικά μάλιστα στοὺς Πατέρες), ὡστόσο ἡ κεντρικὴ σημασία πού ἀποδίδεται ἀπὸ τόν Γάλλο θεολόγο στήν Ἱστορία, ὡς τό πλαίσιο τοῦ χριστιανικοῦ θεολογικοῦ τρόπου, ἀπόρροια τῆς αὐτο-Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ ἐν Χριστῷ στήν Ἱστορία, δέν φαίνεται ὅτι κατάφερε νά ἐπιδράσει ἀποτελεσματικά στήν θεολογικὴ μεθοδολογία τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης θεολογίας.

2. Συζητήσαμε μέχρι στιγμῆς τήν σχέση τοῦ Jean Daniélou μέ ἐκφάνσεις τῆς νεώτερης ὀρθόδοξης θεολογίας (τῆς ἐλληνόφωνης καί τῆς ρωσικῆς τῆς

78. Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα, 1981.

79. Ἀξίζει κάποιος νά σημειώσει γιὰ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση τό λῆμμα τοῦ Ἡλία Μουτσούλα γιὰ τόν «Ντανιελὸν Ἰωάννη» στήν *Θρησκευτικὴ καί Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια* τ. 9, στ. 602-603, ὅπως ἐπίσης καί τήν παρουσίαση ἀπὸ τόν ἴδιο τοῦ Δ' Διεθνoῦς Πατρολογικοῦ Συνεδρίου τῆς Ὁξφόρδης (1963), ὅπου καί περιέχονται σύντομα ἀποσπάσματα ἀπὸ τήν ὁμιλία τοῦ Daniélou κατά τήν διάρκεια τοῦ Συνεδρίου μέ τίτλο: «Οἱ Πατέρες καί ἡ Χριστιανικὴ ἐνότης», βλ. Η. Μουτσούλα, «Δ' Διεθνὲς Συνέδριον Πατρολογικῶν Σπουδῶν», *Ἐπιστημονικαὶ Εἰδήσεις, Θεολογία* 35 (1964), σσ. 161-162.

Διασποράς) κατά την διάρκεια του 20ού αιώνα. Όστόσο, κλείνοντας την σύντομη αυτή *Εισαγωγή*, κρίνεται απαραίτητο να σταθούμε και σε όρισμένα έρωτήματα και προκλήσεις που η θεολογική σκέψη του έπιφανούς Γάλλου θεολόγου φέρνει στο προσκήνιο, καλώντας την συγκαιρινή όρθόδοξη θεολογία να λάβει έπειγόντως θέση.

α. Έχει ήδη παρατηρηθεί ότι η *Nouvelle Théologie* άποτελεί μία προσπάθεια να υπερβαθούν τά άδιέξοδα που είχε προκαλέσει στην δυτική θεολογική σκέψη η άκραία άντινεωτερική στάση που υιοθέτησε η έπίσημη ρωμαιοκαθολική Έκκλησία για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα πριν από την Β΄ Βατικανή Σύνοδο. Ταυτόχρονα επρόκειτο και για μία άπόπειρα έπιστροφής και αναβάπτισης τής χριστιανικής θεολογίας στις άυθεντικές πηγές έμπνευσής της, την Άγία Γραφή, τούς Πατέρες και την Λειτουργία, μέ σκοπό την σωτηριολογική άντιμετώπιση τών ύπαρξιακών άναγκών και προβλημάτων που είχε γεννήσει η νεωτερικότητα, τά όποια ό νεοσχολαστικισμός, μέ τόν άκρατο όρθολογισμό και την άνιστορική προοπτική του, δέν ήταν σε θέση να θεραπεύσει. Στην προοπτική αυτή, η ρωμαιοκαθολική θεολογία τής *ressourcement* άναζητά να άνακτήσει τό άυθεντικό ένδιαφέρον για την Ίστορία, τόν άνθρώπινο πολιτισμό και όλάκερο τόν κόσμο, να έρθει σε γόνιμο και δημιουργικό διάλογο μαζί του, να τόν άξιολογήσει και να τόν προσλάβει μέ άφετηρία και κριτήριό της τό Πασχάλιο μυστήριο, έπανασυνδέοντας δυναμικά την βιβλική αφήγηση για τά μεγαλειώδη έργα του Θεού στην Ίστορία, μέ τίς σωτηριολογικές προκλήσεις (έπομένως και άπαντήσεις) που η συνεχιζόμενη ιστορία τής σωτηρίας θέτει στην Έκκλησία στόν εκάστοτε καιρό.

Η έπανασύνδεση τής χριστιανικής θεολογίας μέ την άπαράβατη ιστορική συνθήκη τής ανθρωπίνης ύπαρξης στην προοπτική τής *ιεράς ιστορίας*, την καθιστά ίκανή να όμιλεί από την θέση εκείνη, που άποτελεί τό άπαράβατο κριτήριο και θεμέλιό της, που δέν είναι άλλο από τό ίδιο τό Μυστήριο του Χριστού, όπως αυτός ένεργείται μυστηριακά στο εκκλησιακό Σώμα του.⁸⁰ Η συνάντηση και η διαρκής σάρκωση του λόγου του Θεού στόν εκάστοτε πολιτισμό άποτέλεσε βασικό μέλημα τής θεολογικής αναγέννησης τής ρωμαιοκαθολικής θεολογίας και στην προκειμένη περίπτωση του Daniélou, ό όποιος δέν δίστασε, στο κατόπι τής αυτο-Άποκαλύψεως του Θεού στην Δημιουργία και την Ίστορία, να άντιμετωπίσει και να άξιολο-

80. Πρός παρόμοια κατεύθυνση βλ. ένδεικτικά J. Behr "The Paschal Foundation of Christian Theology", *St Vladimir's Theological Quarterly* 45:2 (2001), σσ. 115-136, και του ίδιου, *The Mystery of Christ. Life in Death*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, NY, 2006.

γήσει, σέ όρισμένο βαθμό θετικά, τίς μή χριστιανικές θρησκείες καί τίς θύραθεν κοσμικές ιδεολογίες, καί ιδιαίτερα τήν μαρξιστική, ή όποία μεσουρανοῦσε στήν ἐποχή του.

Ἀπέναντι στήν πραγματικότητα αὐτή, στήν θεολογική αὐτή κοσμογονία, ή ὀρθόδοξη θεολογία ἐπέδειξε μία ἔντονη ἀμφισβήτῃα. Ἐάν καί ἀπό τήν μία μεριά μπόρεσε νά ἔρθει κάποτε σέ γόνιμο διάλογο, μέ ἐπίκεντρο τό Παρίσι, μέ ὀρισμένες πτυχές καί πρόσωπα τῆς θεολογικῆς ἀναγέννησης στήν ρωμαιοκαθολική θεολογία, τήν ἴδια στιγμή, ὥστόσο, ἔδειξε μία ἀδυναμία νά ἀκολουθήσει σέ ὅλο τό εὖρος του τό πρόγραμμα τῆς *ressourcement* θεολογίας, ὅπως αὐτό περιγράφηκε στό «μανιφέστο» τοῦ Daniélou, υἱοθετώντας τελικά ἐπιλεκτικά καί ἀποκλειστικά μιὰ μονοδιάστατη «ἐπιστροφή στοὺς Πατέρες». Ἐάν καί ὁ Florovsky θά σημειώσει κάποτε⁸¹ ὅτι θά χρησιμοποιοῦσε τοὺς Πατέρες περισσότερο ὡς ἐργαλεῖο διαλόγου καί συνάντησης μέ τοὺς ἀγγλικανούς χριστιανούς, καί ἐνῶ ὁ ἴδιος στήν ὀριμότητα τοῦ ἔργου του θά ἐπιχειρήσει νά διαμορφώσει, ὁ μόνος ἴσως, μία Ὀρθόδοξη θεολογία τῆς Ἱστορίας, τήν ἴδια στιγμή πολλοί ἀπό τοὺς ἐπιγόνους του θά ἀπολυτοποιήσουν τήν ἐπιστροφή στοὺς Πατέρες ὡς τό πλεον διακριτικό γνώρισμα τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας, σέ πολεμική μάλιστα ἀντιπαράθεση μέ τήν Δύση. Εἶναι πράγματι ἐνδιαφέρον νά διερωτηθεῖ κανεῖς γιατί ἡ ἐπιστροφή στίς πηγές, ὅπως ἔγινε κατανοητή στήν νεώτερη ὀρθόδοξη θεολογία, δέν συμπεριέλαβε οὐσιαστικά ποτέ καί τήν Βίβλο (ἄς μὴν ἀναφεροῦμε στήν Λειτουργία, στόν βαθμό πού αὐτή ὑποτίθεται πῶς ἀποτελεῖ τό ἐπίκεντρο τῆς νεώτερης ὀρθόδοξης θεολογίας), ἡ ἐνασχόληση μέ τήν ὁποία, ἀκόμη καί σήμερα, φαίνεται νά θεωρεῖται ἐκδήλωση προτεσταντικῆς ἐπίδρασης!⁸²

β. Τήν ἴδια στιγμή, ἡ ἀδυναμία τῆς νεώτερης ὀρθόδοξης θεολογίας νά ἀναζητήσει καί στήν (ἢ πρωταρχικά στήν) Βίβλο, τήν κατάλληλη ἐμπνευση γιά τήν ἐπιζητούμενη ἀναγέννησή της, φανέρωνε ἕνα βαθύτερο καί διαχρονικότερο πρόβλημα: τήν τάση φυγῆς καί ἀπόδρασης ἀπό τήν Ἱστορία. Στόν βαθμό πού ὁ Θεός αὐτο-αποκαλύπτεται καί δρᾷ ἐν Χριστῷ στήν ἱστο-

81. Andrew Blane and Thomas Bird, "Interview with G.V. Florovsky, Nov. 8, 1969," σσ. 76-77 (ἀδημοσίευτη συνέντευξη πού βρίσκεται στήν διάθεση τοῦ π. Matthew Baker, τόν ὅποιο καί εὐχαριστῶ γιά τήν δυνατότητα πού μοῦ ἔδωσε νά μελετήσω τό πολύτιμο αὐτό κείμενο).

82. Γιά τά προβλήματα πού δημιουργήσε ἡ μονοδιάστατη κατανόηση τῆς ἐπιστροφῆς στοὺς Πατέρες βλ. τήν ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα σχετική ἀνάλυση τοῦ Π. Καλαϊτζίδη, «Ἀπό τήν "ἐπιστροφή στοὺς Πατέρες" στό αἷτημα γιά μιὰ σύγχρονη ὀρθόδοξη θεολογία», *Σύναξη* 113 (2010), σσ. 25-39, ἐδῶ ιδιαίτερα σσ. 29-34.

ρία της σωτηρίας και στόν βαθμό πού ή Άγία Γραφή δέν συνιστά τίποτε άλλο, παρά τήν καταγραφή τῶν *magnalia Dei* στήν Ἱστορία, μέ σκοπό τήν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καί ὀλάκερης τῆς κτίσης, ή περιθωριοποίηση τῆς Βίβλου καί τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος, ὡς πρωταρχικῆς πηγῆς τοῦ θεολογεῖν, ἀναδεικνύει τήν ἐγγενή (;) ἀδυναμία⁸³ τῆς Ὁρθοδοξίας νά ἔρθει σέ γόνιμο, δημιουργικό καί εἰλικρινή διάλογο μέ τήν ἴδια τήν Ἱστορία, στήν προκειμένη περίπτωση μέ τήν νεωτερικότητα (γιά νά μήν μιλήσουμε γιά τήν ὕστερη νεωτερικότητα),⁸⁴ μέ τίς προκλήσεις πού αὐτή θέτει καί τά ἐνδεχόμενα προβλήματα πού δημιουργεῖ. Τό κρίσιμο ἐρώτημα πού ἔχει τεθεῖ (ἀπό τόν Παντελεῆ Καλαῖτζῖδη: «Ἡ Ὁρθοδοξία σταμάτησε πρίν τήν νεωτερικότητα;») φαίνεται, στήν συνάφεια αὐτή, νά βρίσκει τό ἀνάλογό του στήν ἀδυναμία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τῆς νεωτερικότητας στίς ἀπαρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα καί στόν ἀνηλεῆ ἀγῶνα της ἐναντία σέ κάθε προσπάθεια θεολογικῆς ἀναγέννησης. Ὡστόσο, ἐάν, στήν περίπτωση ἐκείνη, ή θεολογία κατάφερε νά ὑπερβεῖ τήν ἀνιστορική καί ἀναχρονιστική θεολογία τοῦ νεοσχολasticism, ὁδηγώντας τελικά στήν μεταρρυθμιστική Β΄ Βατικανή Σύνοδο, μόνον ὅταν ἐπέστρεψε, μέσα ἀπό τό πρίσμα τοῦ Μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ στίς πηγές της γιά ἔμπνευση καί στράφηκε στήν ἱστορία (τῆς σωτηρίας) γιά διάλογο, ἀναρωτιόμαστε ἂν θά ἦταν ἐφικτό νά ἀναμένει κανεῖς μία ἀνάλογη κίνηση ἀπό τήν

83. Κάνοντας λόγο, στήν συνάφεια αὐτή, γιά ἀδυναμία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί θεολογίας νά ἔρθει σέ δημιουργικό διάλογο μέ τά ἐπιμέρους φιλοσοφικά ρεύματα καί τίς κοινωνικές, πολιτικές κ.ἄ. ἰδεολογίες ἐννοοῦμε ὅτι ὁ διάλογος αὐτός δέν φαίνεται νά βρίσκεται στό ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς νεοελληνικῆς θεολογίας, στόν βαθμό πού αὐτή κατὰ κύριο λόγο καταπιάνεται μέ μία θεωρητική -βλ. ἀνιστορική- προσέγγιση τοῦ δόγματος, μία γραμματολογική καί συχνά ἄχρονη προσέγγιση τῆς Πατερικῆς γραμματείας ή μία τελετουργική θεώρηση τῆς λατρείας στήν προοπτική φανέρωσης τῆς αἰωνιότητος στόν λειτουργικό χρόνο, ἐνῶ, στήν καλύτερη περίπτωση, ή Ἁγία Γραφή ἐρμηνεύεται μέ βασικό κριτήριο τόν Πατερικό κανόνα. Στίς περιπτώσεις μάλιστα πού παρατηρεῖται ἄνοιγμα τῆς θεολογίας ἐπέκεινα τῆς καθιερωμένης θεματολογίας (φαινόμενο πού δέν ἀπουσιάζει ἂν καί εἶναι αἰσθητά περιορισμένο), στήν περίπτωση ἐκείνη τό ἄνοιγμα αὐτό καταγγέλλεται ὡς ἀντίθετο πρὸς τήν ἐκκλησιαστική πίστη καί παράδοση. Πρβλ. σχετικά μία πρώτη ἀξιολόγηση γιά τά curricula τῶν θεολογικῶν σχολῶν στήν Ἑλλάδα, στό ἄρθρο μας, "Church and World Dogmatics": The Ecumenical Need for a Paradigm Shift in Modern Orthodox Theology and Education. A Reflection", *Review of Ecumenical Studies* 5:2 (2013), 154-161.

84. Πρβλ. τήν πολύ ἐνδιαφέρουσα σχετική μελέτη τοῦ Π. Καλαῖτζῖδη, *Ὁρθοδοξία καί Νεωτερικότητα. Προλεγόμενα*, Ἰνδικτος, Ἀθήνα, 2007. Βλ. ἐπίσης καί τήν συνέχιση τῆς σχετικῆς συζήτησης στό ἄρθρο μας "Is a Dialogue Between Orthodox Theology and (Post)modernity possible? The Case of the Russian and the Neo-patristic 'Schools'," *Communio Viatorum* 54:2 (2012), σσ. 203-222.

ὀρθόδοξη θεολογία. Μπορεῖ ἄραγε νά περιμένει κανεῖς ἀπό τήν σύγχρονη ὀρθόδοξη θεολογία νά συναισθανθεῖ τίς προκλήσεις τῶν καιρῶν καί ἀφοῦ στραφεῖ στό ἀποστολικό κήρυγμα καί υἱοθετήσῃ τό αὐθεντικό Πατερικό φρόνημα καί ἥθος, νά μπορέσῃ νά διαμορφώσῃ μία θεολογία τῆς Ἱστορίας, ἡ ὁποία θά ὑπερβεῖ τά προνεωτερικά πρότυπα καί σχήματα, τίς παρακινδυνευμένες πτήσεις πρός τήν «θεωρία», ἀποβλέποντας στό σωτηριολογικό ἀνοιγμα τῆς Ἐκκλησίας στόν κόσμο, προκειμένου νά ἀφουγκραστεῖ τόν ἐπικαιρο καημό του, ἐγκαταλείποντας διά παντός τήν θεολογία τῆς ἐπανάληψης καί τοῦ σπουδαστηρίου, πού στερεῖται ἐπαφῆς μέ τήν πραγματική ζωή;

Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα δέν μπορεῖ νά εἶναι εὐκόλη καί σέ κάθε περίπτωση δέν εἶναι δεδομένη. Ἡ πρόσφατη ἀπόφαση τῆς Σύναξης τῶν Προκαθημένων τῶν Ὁρθόδοξων Ἐκκλησιῶν στό Φανάρι (6-9 Μαρτίου 2014), γιά τήν σύγκληση, ὕστερα ἀπό πολλά χρόνια ἀναμονῆς καί προετοιμασίας, Πανορθόδοξης Συνόδου, θά μπορούσε ἴσως νά ἀποτελέσῃ μία μοναδική εὐκαιρία γιά τήν Ὁρθοδοξία νά ὀδηγηθεῖ στήν δική της «Β΄ Βατικανή», νά γονιμοποιηθεῖ ἐπιτέλους μέσα στήν μετανεωτεरिकότητα, νά ἐγκαταλείψῃ τήν παθολογική ἀναπόληση τοῦ ἔνδοξου βυζαντινοῦ, ρωσικοῦ κ.λπ. παρελθόντος καί νά κηρύξῃ *Ἰησοῦν Χριστόν* καί τοῦτον ἐσταυρωμένον (Α΄ Κορ., 2:2).

Ὅλοκληρώνοντας τήν παρούσα εἰσαγωγή, κρίνεται ἀναγκαῖο νά γίνῃ ἐπιγραμματικά λόγος καί στό περιεχόμενο τοῦ παρόντος, ιδιαίτερα σημαντικοῦ, ἔργου. Στό ἔργο αὐτό ὁ ἐπιφανής Γάλλος θεολόγος, ὕστερα ἀπό μία ἐκτενὴ εἰσαγωγή στήν εὐρύτερη προβληματική, ἐξετάζει στό πρῶτο μέρος, διάφορα ἐπιμέρους προβλήματα πού σχετίζονται μέ τήν ἐρμηνευτική προσέγγιση τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας, ὅπως τήν σχέση γενικῆς καί ἱερῆς Ἱστορίας, τήν σχέση τοῦ Χριστιανισμοῦ πρός τοὺς διάφορους πολιτισμούς κ.ἄ. Στό δεύτερο μέρος τοῦ βιβλίου του ὁ Daniélou, ἐπιχειρεῖ νά ἀναδείξῃ καί περιγράψῃ τά ιδιαίτερα γνωρίσματα μιᾶς χριστιανικῆς θεώρησης τοῦ νοήματος τῆς Ἱστορίας (λ.χ. τήν συνεργασία ἀπό τήν πλευρά τοῦ ἀνθρώπου), ἐνῶ στό τρίτο καί τελευταῖο μέρος θά ἀσχοληθεῖ μέ τίς ἀποφάσεις τίς ὁποῖες ὀφείλει νά λάβῃ ὁ χριστιανός γιά νά ἀντιμετωπίσῃ τά περιβάλλοντα αὐτόν προβλήματα. Ἡ ἑλληνική ἐκδοση τοῦ βιβλίου τοῦ Daniélou -ἂν καί πρόκειται γιά ἓνα ἔργο πού γράφτηκε 60 χρόνια πρίν- θά μπορούσε, ὑπὸ προϋποθέσεις, νά ἀποτελέσῃ γιά τήν ὀρθόδοξη θεολογία μία πραγματική πρόκληση, προκειμένου ἡ ἴδια νά μπορέσῃ νά ἀναστοχαστεῖ μέ σοβαρότητα πάνω στίς πρῶτες ἀρχές της, στό θεμέλιό της.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Πάνε τώρα τριάντα χρόνια πού οί διαλέξεις αυτές, οί όποίες αποτε-
λουν τήν βάση τών κεφαλαίων τοῦ παρόντος βιβλίου, δόθηκαν μπροστά
σέ φοιτητικά ἀκροατήρια: κύκλος Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, ομάδα
«Iala» τών Σεβρών, Κέντρο Ρισελιέ [Σ.τ.Μ. Πρόκειται γιά κύκλους μα-
θητῶν ἢ φοιτητῶν πού ἀνήκουν στήν Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία]. Φοιτη-
τές εἶναι τώρα τά παιδιά τών ἀλλοτινῶν ἀκροατῶν. Ἡ θέση στήν ἱστο-
ρία τῆς νέας αὐτῆς γενιᾶς εἶναι ἐντελῶς διαφορετική. Πρόκειται γιά μιᾶ
γενιά πού δέν ἔχει γνωρίσει οὔτε τόν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, οὔτε
τίς ἀναταράξεις τῆς ἀπο-αποικιοποίησης, οὔτε τό προσυνοδικό στάδιο
τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε ἀκόμη τήν ἐποχή τῆς Συνόδου. Οἱ σημερινοί εἰκο-
σάρηδες εἶναι σύγχρονοι καινούργιων φαινομένων: ἐπιστημονικές πρόο-
δοι τών όποίων οἱ πρακτικές ἐφαρμογές ἔχουν τεράστιες συνέπειες, ρι-
ζικές ἀλλαγές στίς σχέσεις μεταξύ τῆς γηραιᾶς Εὐρώπης καί τών χωρῶν
τοῦ Τρίτου Κόσμου, γενικευμένη χειραφέτηση ἀπό κανόνες πού λογιζο-
νταν ἄλλοτε ἀπαραίτητοι στόν κοινωνικό βίο, ἀκόμη καί συστατικοί τοῦ
ἀνθρώπου. Ἀντίθετα μέ τούς γονεῖς τους, αὐτοί μεγάλωσαν σέ μιᾶ πε-
ρίοδο παχιῶν ἀγελάδων καί πρέπει τώρα νά ἀντιμετωπίσουν τίς ἰσχνές
ἀγελάδες τῆς οἰκονομικῆς κρίσης καί τῆς ἀνεργίας. Ἡ πολιτισμική κα-
τάσταση εἶναι κι αὐτή ἐντελῶς διαφορετική. Ὅταν κυκλοφοροῦσε τό Δο-
κίμιο γιά τό μυστήριο τῆς Ἱστορίας, ὁ φοιτητικός κόσμος διάβαζε Sartre,
Merleau-Ponty, Heidegger, Marx καί τούς μαρξιστές. Σήμερα οἱ «ἐπιστῆμες
τοῦ ἀνθρώπου» ἀπορροφοῦν ἱκανό μέρος τῆς προσοχῆς τών φοιτητῶν
καί ὁ μαρξισμός, διαδεδομένος παντοῦ, εἶναι συχνά παρῶν μέσῳ τών μα-
θήσεων πού διαποτίζει (καί πού δέν εἶναι πλέον μόνον ἡ φιλοσοφία καί
ἡ ἱστορία). Σέ μιᾶ συνάφεια τόσο διαφορετική, οἱ στοχασμοί τοῦ π.
Daniélou γιά τό μυστήριο τῆς ἱστορίας, πού στάθηκαν ἀπελευθερωτικοί
καί διεγερτικοί γιά μιᾶ γενιά νεαρῶν χριστιανῶν, οἱ όποιοι βρέθηκαν ἀπό-
τομα ἀντιμέτωποι μέ τόν ὑπαρκτό μαρξισμό ὅπως καί μέ τήν ἀνάδειξη

τῶν μὴ δυτικῶν πολιτισμῶν στό παγκόσμιο στερέωμα, ἔχουν ἀκόμα κάποια σημασία;

Ἐδῶ τό μόνο πού λογαριάζεται εἶναι ἡ δοκιμασία τῆς πραγματικότη-
τας. Ὅταν λοιπόν ξαναδιαβάζει κανεῖς τίς σελίδες αὐτές, ἐντυπωσιάζε-
ται ἀπό τήν πάντα ἐπικάιρη ἰσχύ τους. Τά προβλήματα πού ἀνδεικνύο-
νται ἐδῶ, στήν δεκαετία τοῦ '50 ἦσαν σχετικά καινούργια. Σήμερα εἶναι
πασίγνωστα. Πόσο μελάνι δέν ἔχει χυθεῖ γύρω ἀπό τήν φιλοσοφία ἢ τήν
θεολογία τῆς ἱστορίας, γιά τήν πρόκληση πού ἀποτελέσσε γιά τόν χρι-
στιανισμό ὁ μαρξισμός, γιά τό καθῆκον τοῦ ἐμπολιτισμοῦ (inculturation)
τῆς Ἐκκλησίας στίς χώρες πού δέν ἀνήκουν στήν παλαιά Χριστιανοσύ-
νη; Τό ὅτι τά προβλήματα ἀναμασοῦνται δέν σημαίνει ὅμως ὅτι λύθηκαν
κιόλας, οὔτε ὅτι ἔστω κατανοήθηκαν ἀληθινά. Τά ζητήματα πού μόλις
μνημονεύσαμε, παραμένουν τόπος σφοδρῶν ἐντάσεων. Ἐνίοτε δέ ἔχουν
τόσο περιπλεχθεῖ, πού κανεῖς πλέον δέν βρίσκει τήν ἄκρη σ' αὐτά. Γιά
τόν ἐμπολιτισμό τοῦ χριστιανισμοῦ, λόγου χάριν, ἀκόμη καί γιά τήν ση-
μασία τῆς λέξης αὐτῆς, οἱ διχογνωμίες τραβοῦν σέ μάκρος, οἱ συζητήσεις
καλά κρατοῦν, καμμία συναίνεση δέν διαγράφεται στόν ὀρίζοντα. Ὅ,τι
ὅμως χαρακτηρίζει τίς σελίδες τοῦτες τοῦ π. Daniélou, δέν εἶναι τό ὅτι
συνιστοῦσε λύσεις πού ἀρκοῦσε νά ἐφαρμοσθοῦν. Εἶναι τό ὅτι μπόρεσε
νά ρίξει στά προβλήματα αὐτά ἓνα ὀξυδερκές βλέμμα. Ὁ φωτισμός εἶναι
ἄμεσος καί πολupoικίλος: ὄχι ρητορική, ὄχι ἰδεολογία, ὄχι δογματισμός.
Εἶναι τίμιος καί ἰσορροπημένος: ὄχι ὑποκείμενη μνησιχακία, ὄχι πάθη ντυ-
μένα σέ γενικές ἀρχές. Ὁ ζωτικός χαρακτήρας τῶν συζητήσεων ἐμφανί-
ζεται μέ σαφήνεια, δίχως νά ἀγνοεῖται ἡ περιπλοκότητά τους. Μέ τρό-
πο γρήγορο συχνά, ἀλλά γόνιμο πάντα σέ σκέψεις, οἱ ποικίλες ἀπαιτή-
σεις πού πρέπει νά ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν ἀναδεικνύονται, παραμερίζοντας
κάθε ἀπλουστευτική ἀπάντηση. Ξαναδιαβάζοντας κανεῖς αὐτό τό Δοκί-
μιο γιά τό μυστήριο τῆς ἱστορίας ἔρχεται ξανά σέ ἐπαφή μέ τό οὐσιώδες,
μέσα σέ ἓνα πεδίο ὁλωσδιόλου χαοτικό.

Σέ τί ἔγκειται αὐτή ἡ ζωογόνος φρεσκάδα; Ὁ π. Daniélou ὑπῆρξε, ἀνε-
πιφύλακτα, ἓνας ἄνθρωπος τοῦ καιροῦ του, προσεκτικός στήν κίνηση
τῶν ἰδεῶν, ἐνήμερος πάντα γιά ὅ,τι νοεῖτο, λεγόταν, γραφόταν, χωρίς νά
ὑστερεῖ ποτέ ἐναντι κάποιας ὑπόθεσης, ἀκόμη καί μιᾶς μόδας, μετέχο-
ντας μέ γενναιόδωρη τιμιότητα στήν πνευματική ζωή τοῦ καιροῦ του.
Ταυτόχρονα, ἀπόστολος πρῶτιστα, αἰσθανόταν ὑπεύθυνος γιά τήν χρι-
στιανική ἀπάντηση πού οἱ νέοι τοῦς ὁποίους εὐαγγελιζόταν θά εἶχαν νά
δώσουν στίς προκλήσεις τοῦ πνεύματος τῶν καιρῶν. Ὅλα αὐτά συντε-

λοῦν ὥστε ὁ στοχασμός του νά ριζώνει σέ μιά συνάφεια χρονικά καθορισμένη. Δύο πράγματα ὡστόσο ἀποσποῦν αὐτήν ἀπό τό ἐφήμερο. Ἀφ' ἑνός ὁ π. Daniélou στοχάζεται πάνω στήν ἱστορία μέ τήν σοβαρότητα ἐκείνη πού θά ἔπρεπε νά εἶναι αὐτή κάθε χριστιανοῦ καί κάθε ὑπεύθυνου χριστιανοῦ. Ἐξετάζει τήν Γραφή καί τήν Παράδοση. Ὁ Θεός πού ἔκανε συμφωνία μέ τοὺς ἀνθρώπους, πρῶτα μέ τόν Ἀβραάμ, κατόπιν μέ τρόπο καινὸ καί αἰώνιο ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ὅχι μόνον ὁδηγεῖ καί κρίνει τήν ἱστορία, ἀλλά βάζει σ' αὐτήν τό σημάδι του μέ ἀποφασιστικές ἐνέργειες. Μιά χριστιανική ἀντίληψη τῆς ἱστορίας, μιά χριστιανική ὁδήγηση ἐντός τῆς ἱστορίας σημαδεύονται, ἐπομένως, ἀπό ὁρόσημα ἐξαιρετικά ἀκριβῆ. Καί τά ὁρόσημα αὐτά, ἀπό τά ὁποῖα ὁ π. Daniélou ἀναδεικνύει τά κύρια μέ μεγάλη ποικιλομορφία καί ἐλευθερία προσέγγισης, ὑπερβαίνουν τά ἴδια τήν ἱστορία. Εἶναι ἐξίσου ἀληθινά ὅπως καί τριάντα χρόνια πρίν.

Στόν λόγο αὐτό, πού ἔγκειται στήν γενικότητα, ἔρχεται παραδόξως νά προστεθεῖ μία αἰτία πού ἔγκειται στήν ἰδιαιτερότητα. Ἐξαιρετικά ἀνεξάρτητος στό ἐγχείρημά του, ὁ π. Daniélou δέν ἀνῆκε ποτέ σέ μιά σχολή - καί οὔτε, μέ τήν στενή ἔννοια, ἔφτιαξε ποτέ μιά σχολή. Δέν ἀντλοῦσε ἀπό πηγές ἐπιχειρημάτων, δέν ζητοῦσε στήριξη ἀπό συστήματα. Ποριζόμενος ὅ,τι χρειαζόταν ἀπό ὅπου κι ἂν τό ἔβρισκε, δοκιμάζοντας ὁ ἴδιος κάθε τί γιά νά κρατήσῃ τό καλὸ καί νά πετάξῃ τό σκάρτο, εἶχε τόν δικό του λογισμό, τήν δική του εὐαισθησία, τήν δική του ἐμπειρία καί, δίχως νά τό γνωρίζει, ἀκόμη καί τήν δική του μοίρα πού ἔβαζε μέσα στήν διδασκαλία του. Οἱ φίλοι του τό εἶδαν, αὐτοὶ πού μπόρεσαν, μετὰ τόν θάνατο τοῦ καρδινάλιου, νά διαβάσουν καθαρά στό τρίτο μέρος τοῦ ἔργου αὐτοῦ («Οἱ ἀποφάσεις») τήν ὁμολογία τῆς κλήσης του. Ὅθεν δέν πρόκειται ἐδῶ γιά ἕναν λόγο περὶ ἱστορίας τόν ὁποῖο διαβάξεις, ἀλλά γιά μιά προσωπικότητα τήν ὁποία συναντᾷς. Καί οἱ αὐθεντικές προσωπικότητες μένουν ἀνέγγιχτες ἀπό τόν χρόνον.

Marie-Josephe Rondeau

Henri de Lubac

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι περίοδοι κρίσης, όπως αυτή που διέρχεται σήμερα ο κόσμος, κάνουν τούς ανθρώπους νά αναρωτιούνται για τό νόημα της μοίρας τους. Έξηγείται έτσι γιατί τό πρόβλημα τοῦ νοήματος τῆς ιστορίας βρίσκεται στό ἐπίκεντρο τῶν μελημάτων τῆς σύγχρονης σκέψης. Βέβαια τοῦτο δέν εἶναι σημερινό. Πρόσφατα μάλιστα ὁ Karl Löwith δημοσίευσε μία ἱστορία τῶν φιλοσοφιῶν τῆς ιστορίας, πού ἀνατρέχει στόν Ἡρόδοτο καί τόν Πολύβιο, γιά νά καταλήξει στόν Marx καί τόν Burkhardt.¹ Εἶναι σίγουρο πάντως ὅτι τό πρόβλημα ἔχει καταλάβει σημαντικότερη θέση στήν σκέψη τῶν καιρῶν μας. Τοῦτο ἀληθεύει ἐπίσης καί γιά τήν χριστιανική σκέψη. Πλήθος βιβλίων ἄλλωστε ἔχουν κυκλοφορήσει πάνω στό θέμα αὐτό, κυρίως στίς γερμανόφωνες καί ἀγγλοσαξωνικές χῶρες.²

Κατ' ἀρχάς πρέπει νά συγκρίνουμε τήν ἱστορία τῆς σωτηρίας μέ ἄλλους τομεῖς ὅπου συμβαίνει ἐνίοτε νά ἀπορροφᾶται, τήν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ ἢ τήν ἱστορία τῶν πολιτισμῶν, καί κατόπιν νά καθορισθεῖ τό πρωταρχικό της περιεχόμενο. Στό θέμα αὐτό θά ἀφιερωθεῖ τό πρῶτο μέρος τοῦ βιβλίου, ὅπου θά προσεγγισθοῦν διάφορα προβλήματα πού ἀποτελέσαν ἀντικείμενο πρόσφατων συζητήσεων. Κατόπιν θά πρέπει νά περιγράψουμε τήν ἱστορία αὐτή τῆς σωτηρίας βάσει τοῦ οἰκείου περιεχομένου της. Ἡ θεολογία αὐτή τῆς ἱστορίας βρίσκεται ἰδιαίτερα ἐκφρασμένη στήν Βίβλο, πού συνιστᾶ καθ' αὐτήν ἱερά Ἱστορία. Στήν Βίβλο λοιπόν θά ἀναζητηθοῦν ὀρισμένα χαρακτηριστικά πού συνιστοῦν τήν ἰδιαιτερότητά της.

1. *Meaning in history*, University of Chicago Press, 1949. [ἐλλ. γλ.: *Τό νόημα τῆς ἱστορίας*, μτφρ. Μάριος Μαρκίδης, Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, Γνώση, Ἀθήνα 1985.]

2. O. Cullmann, *Christ et le Temps*, Παρίσι, 1947 [ἐλλ. γλ.: *Χριστός καί Χρόνος*, Ἄρτος Ζωῆς, Ἀθήνα 1980] E.-C. Rust, *The Christian understanding of history*, Λονδίνο, 1947 Reinhold Niebuhr, *Faith and history*, Νέα Ὑόρκη 1949.

Τελικά όμως ή ιστορία αυτή μάς ενδιαφέρει εδώ στον βαθμό που άφορα την μοίρα του ανθρώπου. Τούτη όρίζεται σε σχέση με μία ιστορία στην οποία έμπλέκεται και μέσω της οποίας πραγματώνει την ύπαρξή του. Ό χριστιανός είναι εκείνος που έμπλέκεται στην ιερά ιστορία. Θά άποπειραθούμε νά τον περιγράψουμε. Κι εδώ πάλι στίς Γραφές είναι που θά άποταθούμε για νά ζητήσουμε την άνθρωπολογία αυτή· αυτή την φορά όμως θά άπευθυνθούμε λιγότερο στην Παλαιά και περισσότερο στην Καινή Διαθήκη· και ειδικότερα στον άπόστολο Παύλο, όπου ή δομή αυτή του «καινού ανθρώπου» άναδεικνύεται ιδιαίτερα άνάγλυφα.

Είναι περιττό νά πούμε ότι τό βίβλο αυτό δέν είναι παρά μία ύποτύπωση της θεώρησης αυτής του ανθρώπου και της ιστορίας. Θά τό άντιληφθεί κανείς διαβάζοντάς το. Τό ύφος σώζει τον τρόπο της διάλεξης και, ό,τι ένδεχομένως κερδίζει ένίστε σε ζωντάνια, τό χάνει σε όρθότητα. Έγείρονται πολλά έρωτήματα, που θά άπαιτούσαν έμβάθυνση και που δέν στάθηκε δυνατό παρά νά θιγούν. Άλλα θά δώσουν περαιτέρω ώθηση στην έρευνα τούτη για μία χριστιανική θεολογία της ιστορίας. Τό βιβλίο αυτό θά έχει πετύχει τον στόχο του, άν έχει καταφέρει νά προκαλέσει τό ένδιαφέρον γι' αυτήν. Σκοπό έχει επίσης όχι τόσο νά έπεξεργασθεί τεχνικά την θεολογία αυτή, όσο νά εξαγάγει τίς πρακτικές συνέπειές της και ίσως νά βοηθήσει κατ' αυτόν τον τρόπο μερικές ψυχές νά συνειδητοποιήσουν την πλήρη σημασία της χριστιανικής κλήσης τους.